

BOROVI DÁNIEL
szabadjoglalkozású művészettörténész

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 93–135.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.3.93-135
www.aetas.hu

Budapesti Erzsébet királyné-szobrok eltávolítása és újraállítása II.

*Zala György emlékműve az Eskü téren
és a főváros további kisebb Erzsébet-szobrai*

ABSTRACT. *The Removal and Reerection of the Statues of Queen Elisabeth in Budapest II. György Zala's Memorial on Eskü Square and Other Minor Elisabeth Statues in the Capital.* After the death of Queen Elisabeth, it was mandated by law to have a public memorial built for her in Budapest. After a long period of planning, the statue was built only in 1932. In the 1930s the cult of Queen Elisabeth reinvigorated, but the memorial fit in with the Habsburg cult of the Horthy era as well. The statue survived the surge of vandalism against statues in 1945, and also the first wave of statue removals after 1948. It was removed only in 1954, and it was placed in a museum warehouse. The latent survival of the queen's cult is demonstrated by the fact that the capital planned the reerection of the statue as early as 196, just like the previously stolen statue in Gödöllő was displayed again in 1964. In the 1980s interest in Queen Elisabeth renewed, and the academic examination of her real historical role began. The memorial was displayed again in public in 1986, and in the following years several new or previously stolen statues of the Queen were erected.

Keywords: *The cult of Queen Elisabeth, Horthy era, memorial sculpture, commemorative culture, literary adaptation*

Az elmúlt közel négy évtized Magyarországon az Erzsébet királyné valós történelmi szerepével, illetve hazai kultuszával kapcsolatos kutatások megélnkülését hozta. Ezzel párhuzamosan uralkodónéi reprezentációjának, illetve emlékezetének és emlékezete őrzésének művészettörténeti szempontú vizsgálata is elindult. A történeti kutatás – az elmúlt két évtizedben elsősorban Vér Eszter Virág tevékenysége¹ – eddig főként a kultusz kialakulásának az 1860-as évek közepétől kezdődő periódusát, intézményesülését, illetve az Erzsébet halálától (1898) a Monarchia felbomlásáig terjedő két évtized kultikus megnyilvánulásait vizsgálta. A két világháború közötti időszak Erzsébet-kultuszának kutatása és különösképp annak kérdése, hogy ez a kultusz 1945 után hogyan élt tovább, eddig kevesebb figyelmet kapott. A szoboreltávolítások és visszaállítások gesztusát általában a művészettörténeti feldolgozások is viszonylag marginálisan kezelték. Kétrészes tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy

¹ A történész számos Erzsébet királynéval kapcsolatos publikációja közül a kifejezetten kultusztörténeti vonatkozásúak: Vér: *Erzsébet császárné*, i. m.; Vér: *„Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...”*, i. m.; Vér: *„... egy áldott emlékezetű királyné...”*, i. m.; Vér: *Újraértelmezett szerepvállalások*, i. m.; Vér: *„... egy új köteléket fog fűzni magas családjá s a nemzet között...”*, i. m.; Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, i. m.

egy speciális nézőpontból, a királyné budapesti (köztéri) szobrainak sorsát az 1945 és 1989 közötti periódusban vizsgálva szolgáljak adalékokkal a téma későbbi átfogóbb történeti feldolgozásához.

Bár a 19. században az uralkodói reprezentáció eszközeül szolgáló portré nemcsak festmény vagy grafika, hanem szobor is lehetett, vizsgálatom fókuszába elsősorban kommemoratív célú ábrázolásokat állítottam. Igaz, Erzsébet esetében a közintézményi reprezentációra szánt, illetve az emlékezés céljára megrendelt portréi Magyarországon ikonográfiai szempontból összemossádk, így a két műfaj közötti váltás gyakorlatilag észrevétlen volt. Nem tettem éles különbséget köztéri, illetve közintézményben felállított alkotások között, hiszen a középpontban ezúttal az eltávolítás és az esetleges visszaállítás aktusa áll, és ebből a nézőpontból az eredeti elhelyezés kérdése kevésbé releváns.

A tanulmány második részének fókuszába Zala György és Hikisch Rezső 1932-ben az Eskü (ma Március 15.) téren felállított művét helyeztem, amely az 1898-ban törvénybe foglalt „központi” emlékmű gondolatának hosszú vajúdat követően megvalósult, kissé megkészt eredménye volt.

A budapesti Erzsébet-szobrok története plasztikusan leképezi nemcsak a 20. századi magyarországi Erzsébet-kultusz, hanem a Habsburg-házhoz való viszonyulás változásait is. Ez utóbbi részletes bemutatása nem képezheti jelen tanulmányom tárgyát, mindenesetre fontos megjegyezni, hogy a vizsgált periódusban folyamatosan változott Erzsébet megítélése, azaz az, hogy az „elnyomó” Habsburg-ház, a meghaladott „régirend” reprezentánsaként vagy épp ellenkezőleg – a századforduló és a századelő hazai kultuszának tovább éléseként –, az uralkodóháztól elhatárolódó, azzal azonos elbírálás alá nem eső, pozitív szereplőként interpretálják-e. Az alkotások történetének vizsgálata, így a gödöllői szobor 1964-es visszaállítása, különösképp pedig Zala budapesti emlékművének 1967 és 1970 közötti újraállítási terve – amely utóbbi eddig teljesen elkerülte a kutatás figyelmét – arra is utal, hogy a királyné kultusza nem szűnt meg a század harmadik negyedében sem, majd pedig az 1980-as években újraéledt.

A budapesti szoboreltávolítások történeti vizsgálatának kétségkívül legjelentősebb eddigi munkája Pótó János 2003-as monográfiája, *Az emlékeztetés helyei*, illetve annak előzménye, az 1989-es *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. A történész a fővárosi szobordöntések és eltávolítások első hullámát vizsgálta, azaz Budapest történelmi és politikai emlékműveinek sorsát, valamint az újonnan felállított alkotásokat az 1945 és 1949 közötti periódusban, miközben a koalíciós időszak és a kezdődő sztálinizmus ezen akciókban megnyilvánuló történelem- és politikaszemléletét elemezte.² (A szerző politikai emlékműként azokat a köztéri alkotásokat határozta meg, amelyek célja olyan történelmi személyek és események kultuszának életben tartása, amelyeknek az adott monumentumokat állító politikai rendszer kiemelkedő jelentőséget tulajdonít.)³ Ezt követően a budapesti Sztálin-szobor felállításának történetét mutatta be.⁴

Pótó nem vonta be vizsgálódásaiba Erzsébet királyné budapesti emlékműveit, bár megfelelne nek „politikai emlékmű” definíciójának. Ennek oka valószínűleg az, hogy a „központi” Erzsébet-emlékmű tényleges eltávolítása már kívül esett választott időkeretén, a kisebb Erzsébet-szobrok bontása pedig mind az akkori közvélemény, mind a történeti kutatás figyelmét elkerülte, és forrásanyaguk is meglehetősen csekély. Pótó nem vizsgálta a Millenniumi

² Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 15.

³ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 19.

⁴ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 169–234.

emlékmű változásait sem, de ez is indokolható, hiszen ennek esetében az általa vizsgált periódusban csak romeltakarításra és veszélymentesítésre került sor, a szoboregyüttesnek egyes ábrázolások cseréjével történő átértelmezése csak az 1950-es évek közepén történt meg. A tanulmányomban bemutatott alkotások közül egyedül a Kossuth tér déli oldalán álló, a háború során megsérült, majd lebontott Andrássy Gyula-emlékmű sorsát tárgyalta bővebben.⁵

Pótó a Budapest ostroma utáni szituációt értékelve kiemelte, hogy a megsemmisült vagy megsérült, de újra nem állított emlékművek sorsát fenntartásokkal kell kezelnünk, hiszen a helyre nem állítás nem egyértelműen politikai ítélet volt, hanem lehetett egyszerűen anyagi oka is.⁶ Súlyosbító tényezőként említi az 1945 nyarán–őszén kezdődő és 1946 augusztusáig tartó példátlan inflációt, illetve a főleg 1945 első felére jellemző szoborrongálásokat. Hogy az utóbbiaknak politikai vagy nyersanyaghiányból fakadó haszonszerzési motivációja volt-e, Pótó szerint a szórványos forrásanyag alapján gyakran nehezen állapítható meg. Mindenesetre felhívta a figyelmet arra, hogy a helyre nem állított vagy eltávolított emlékművek szinte mindegyike a Horthy-korszakban készült, tehát ezek az akciók az előző korszaktól való teljes elhatárolódás politikai gesztusai is voltak.⁷

A történész kiemelte, hogy az általánosítást az is nehezíti, hogy az általa tárgyalt korszakban nem volt átfogó koncepció arról, mi tekinthető „meghaladottnak”. Utalt a 179.481/1946 számú belügyminisztériumi körrendeletre, amely elrendelte a főváros intézményeiből a királyt ábrázoló vagy a királyság államformájára utaló ábrázolások eltávolítását, amely nyomán például az Őrnagy utcai iskolában leemelték helyéről Szent István szobrát, amit később félreértésnek minősítettek, és az alkotás visszakerülhetett. Ugyancsak említi a 648.420/1948. III. 1–2. számú belügyminisztériumi rendelkezést, amely felszólította a törvényhatóságokat a „múlt rendszer rosszemlékű, népellenes beállítottságú és működésű vezetőit és köztisztviselőit” megőrkítő alkotások eltávolítására, amelyek fenntartása a rendelet szövege szerint ellentétes volt Magyarország népi demokratikus fejlődésével. Pótó kutatásai szerint az 1940-es évek második felében mindössze egyetlen olyan központi rendelkezés született, amely tételesen is felsorolta, hogy milyen típusú alkotások távolítandók el: a 86.843/1947. VKM számú rendelet hét csoportba sorolta az iskolákból eltávolítandó képeket (ez tehát nem emlékművekre vonatkozott, de az események azt mutatják, hogy a köztéri alkotások esetében is hasonló elvek érvényesültek). A témánk szempontjából leginkább figyelmet érdemlő 6. pont „a Habsburg–magyar közösséget illusztráló képek” eltávolítását rendelte el. Az intézkedések abban a polgármesteri rendeletben csúcsosodtak ki, amely a főváros művészeti alkotásainak összeírásáról, ennek részeként pedig a „múlt politikai rendszer képzőművészeti szimbólumainak” eltávolításáról határozott.⁸

A *Népszava* 1945 májusában a Werbőczy-szobor ledöntése kapcsán általánosságban így fogalmazott a köztéri szobrok további sorsáról: „Budapest népének, az ország népének ne kelljen olyan szobrok, emlékművek mellett járnia, olyan utcákon közlekednie, amelyek az egykor uralkodó osztály bűnös, elfogult, vélt jogait minden eszközzel, tehát terrorral és gyilkossággal akarták megőrizni. Tehát el ezekkel a rossz emlékeket idéző művekkel és nevekkel. És az olyan szobrokat, amelyek művészileg csapnivalók, diribdarabra törjük, de amelyek szépek, vigyük a múzeumba a rokka és a rézbalta mellé, ha megőrizzük a jó szobrokat a

⁵ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 64–66. Vö. Boróvi: „*Lovon vagy gyalog*”, i. m.

⁶ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 49.

⁷ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 99–100. Az 1945-ös szobordöntések hátteréről lásd még: Bertényi: *Állt 37 évet*, 225–227.

⁸ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 102–103.

művészettörténészek számára, ugyanakkor eleget teszünk az igazságnak is.⁹ Erzsébet szobrai esetében – talán nemcsak az alkotások művészi színvonala, de a királyné látenszen tovább élő kultusza következtében is – a kezdetektől fogva felmerült a művek további sorsának kérdése, azaz a megsemmisítés és a muzealizáció közötti választás.

A budapesti Erzsébet királyné emlékműpályázat (1898–1920) és a szobor felállítás (1932)

Mivel jelen tanulmányomnak nem célja az emlékműpályázat és a szoborállítás több mint harminc évet felölelő eseménytörténetének bemutatása, erről ugyanis önálló, a teljes levéltári iratanyagot feldolgozó nagyobb szabású publikációt készíték elő, ez alkalommal ennek csak rövidebb összefoglalását adom, és valamivel részletesebben csak az elhelyezés kérdését, annak is az eddig kevésbé feldolgozott periódusait tárgyalom. Ennek megismerése ugyanis alapvetően szükséges a későbbi újraállítási tervek pontosabb megértéséhez.¹⁰

Erzsébet halála után néhány nappal a magyar országgyűlés mindkét háza törvényjavaslatot terjesztett elő a királyné emlékének budapesti megőrkítéséhez, amelyet ezután az 1898. évi XXX. törvényekkel iktattak törvénybe. Ezzel párhuzamosan országos gyűjtés indult a szoborra. Rövid időn belül hatalmas pénzüsszeg, 1901 végéig több mint másfél millió korona halmozódott fel.¹¹ Ez – a korszak magyar emlékműállítási gyakorlatában szokatlan módon – korlátlan szabadságot biztosított, de egyben óriási terhet is jelentett a pályázók számára, hiszen a példátlan összeg teljes egészét az emlékműre fordíthatták. A budapesti „központi emlékmű” pályázatát végül 1900-ban írták ki. A pályázati hirdetmény tartalmi vagy formai követelményeket nem szabott, az emlékművel kapcsolatban mindössze annyit kötött ki, hogy a királyné emlékéhez méltó legyen. Helyszínül a budai várban lévő Szent György teret jelölték ki, az emlékmű téren való elhelyezéséről pedig a pályázó szabadon dönthetett.¹²

A szabálytalan alakú teret északról az 1879 és 1881 között Kallina Mór tervei alapján felépült Honvédelmi Minisztérium és az akkor a miniszterelnökségnek helyet adó klasszicista

⁹ *Werbóczy*. Népszava 1945. május 4. 3. Idézi: Bertényi: *Állt 37 évet*, 228.

¹⁰ Az emlékműpályázat részletes tudományos értékelése eddig még nem készült el. Bővebben lásd: Borovi: *Habsburg reprezentáció*, 64–77.; Borovi: *Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke*, i. m. Korábbi összefoglalások: Liber: *Budapest szobrai és emléktáblái*, 408–415. (az avatásig követi az emlékmű történetét); Foster: *Erzsébet királyné emléke*, i. m. (az Erzsébet emlékbizottság munkáját mutatja be 1907-ig). Rövidebb modern összefoglalások: Farkas: *Az Erzsébet-emlékműpályázat*, i. m.; Tóth: *Az Erzsébet királyné emlékműpályázat 1898–1932*, i. m. Vér Eszter Virág a magyarországi Erzsébet-kultuszról írva önálló fejezetet szentelt a budapesti emlékhelyeknek is, ebben a pályázatot és az Erzsébet-kilátó történetét vizsgálta. Az előbbivel kapcsolatban elsőként hasznosította annak iratanyagát. Művészettörténeti értékelésre nem vállalkozott; néhány esetben méltatta a kultusz motívumainak megjelenését a terveken. Választott időkerete (1898–1914) miatt a pályázat későbbi történetével, valamint az emlékmű további sorsával nem foglalkozott. Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 77–87. Disszertációjában a Ráth György-hagyaték kapcsolódó iratait is bemutatta. A korábbival megegyező időkereten túllépve a szoborállítás későbbi történetét pedig lábjegyzetben foglalta össze. Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig*, 321–339. Székely Márton a pályázat város- és tájépítészeti aspektusaira fókuszált. Írásához szinte kizárólag a korabeli szakajtó tudósításait használta forrásként. Az építészeti részeket stílárís szempontból is vizsgálta, akárcsak a korábbi feldolgozásokban elhanyagolt elhelyezési és területrendezési forduló. A tervek részletes elemzésével azonban nem foglalkozott. Székely–Maróty: *Erzsébet királyné budapesti emlékművének pályázatai*, i. m.

¹¹ Liber: *Budapest szobrai*, 408–409.

¹² *Pályázati hirdetés Erzsébet királyné szobrára*, i. m.

Sándor-palota határolta. A nyugati oldalon a királyi palota istállói és József főherceg palotája (a korábbi Teleki-palota) állt. Az 1789-ben emelt későbarokk épület nagyszabású átépítése 1901-ben indult meg Korb Flóris és Giergl Kálmán tervei alapján.¹³ A Szent György tér déli oldalán 1898-ban kezdték meg a királyi palota egykori barokk fegyvertára, a *Zeughaus* bonthatását. Helyére a Hauszmann Alajos tervei alapján észak felé kibővített királyi palota új reprezentatív főbejárata – pontosabban egy a 18. századtól több fázisban bővített komplexum új dísztermeibe vezető kapu – került. Az épület és a Szent György tér közötti szintkülönbség miatt az új szárny tere néző főhomlokzata csak egyemeletesnek látszott. Így az érkező vendégek a diadalívszerű, oszlopos, Jankovits Gyula *Hungária*-szoborcsoportjával¹⁴ koronázott kapuzaton behajtva rögtön a palota reprezentatív első emeletén találhatták magukat. Az itt kialakított üvegtetős kocsíathajtó udvarról pedig az oszlopos előcsarnokba és ruhatárba léphettek, majd – jelentős szintkülönbség nem lévén – mindössze néhány lépcsőfokon fellépve sétálhattak be az újonnan kialakított bálterembe, amely az épület régi dísztermeivel is összeköttetésben állt.¹⁵ A palota új főbejártának Szent György téri elhelyezkedése kezdettől fogva komoly fejtörést okozott az Erzsébet-szoborbizottságnak, hiszen úgy kellett az eleve szabálytalan alakú téren elhelyezni az emlékművet, hogy az a reprezentatív események idején ne akadályozza a jelentős átmenő forgalmat. Az Erzsébet-pályázat előkészítése során többször felmerült, hogy rendezzék a Szent György teret, és ennek keretein belül a Sándor-palota lebontása után északabbra új miniszterelnökséget építsenek, amire azonban végül nem került sor.¹⁶

A kissé alkalmatlan helyszín kiválasztása mögött elsősorban nem szakmai szempontok álltak. A 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukását követő években a tér közepén Ferenc József császár személyes parancsára Heinrich Hentzi vezérőrnagy emlékművét állították fel. Buda 1849-es ostromakor Hentzi a magyar szabadságharcosok ellen védte a várat, és ennek során a Szent György tér közelében érte utóbb halálosnak bizonyult sebesülés. A Hentzi-emlékmű ünnepélyes avatására 1852. július 11-én Ferenc József első hivatalos magyarországi uralkodói körútjának programjaként került sor.¹⁷ A szoboregyüttes, amely mélyen sértette a magyar közvéleményt, a kiegyezés után is a helyén maradt. 1893-ban a szomszédos Dísz téren avatták fel a szabadságharcban elesett magyar honvédek emlékművét, Zala alkotását.¹⁸ A szoborcsoport diadalmas, de sebesült magyar katonát ábrázol, akinek feje fölé szárnyas géniusz emel babérkoszorút. Ez azonban nem csökkentette a Hentzi-emlékművel szembeni ellenérzést: két évvel később egy Szeless Adorján nevű hírlapíró megpróbálta felrobbantani az alkotást. A szardíniásdobozba töltött lőpor az öntöttvas szoborcsoportnak nem ártott, mindössze a téren álló házak ablakai törtek be.¹⁹

Végül 1898-ban határoztak a Hentzi-szobor eltávolításáról Erzsébet tervezett emlékműve miatt. A szoborbizottság november 2-án döntött a királyné szobrának Szent György

¹³ A palota átépítéséről bővebben lásd: Farbaký: *A budai Teleki palota átalakítása*, i. m. Az alkotópáros megbízása korántsem volt meglepő, hiszen ezekben az években az ő terveik alapján épültek fel József főherceg felesége, Klotild Szász–Coburg–Koháry hercegnő pesti bérpalotái.

¹⁴ A Budapest második világháborús ostroma során megsérült alkotást az épület helyreállítása során eltávolították. Nagymintájának fotóját lásd: SZM–MNG Szobor Osztály és Éremtár Fotóarchívuma, ltsz. 5271.

¹⁵ Hauszmann: *A magyar királyi vár*, 36–38., 44–46.

¹⁶ Forster: *Jelentés*, 24–26.

¹⁷ Az emlékmű történetének részletes feldolgozását lásd: Czaga: *A Harcos Emlék*, i. m.

¹⁸ A szoborról bővebben lásd: Liber: *Budapest szobrai*, 215–218.

¹⁹ Czaga: *A Harcos Emlék*, 94–96.

téri elhelyezéséről, amihez november 10-én Ferenc József jóváhagyását is megkapták.²⁰ Az uralkodó a Hentzi-szoborcsoport új helyéül a hűvösvölgyi hadapródiskolát jelölte ki. Továbbá az volt a kívánsága, hogy az emlékművet egyesítsék az 1849-es ostrom során elesett, Budán nyugvó császári katonák maradványaival. Ezzel a szoborcsoport síremlékfunkciót is nyert.²¹ Erzsébet tervezett szimbolikus térfoglalásával a döntéshozók a királynét halála után is az uralkodó és a magyar nemzet közti megbékélést előmozdító szerepbe helyezték. „Áldott emlékű királyné alakja fog állni azon a helyen, hol a szomorú idők háborgó érzéseivel járt eddig a magyar ember. A Hentzi szobor többé nincs, a fájdalmak helyét az engesztelés angyala [ti. Erzsébet királyné] megváltotta” – kommentálta a döntést a *Vasárnapi Ujság*.²² A javaslat mögött nagy valószínűséggel az a gondolat állt, hogy a királyné emlékére való hivatkozással az uralkodó végre meggyőzhető lesz a Hentzi-szobor lebontásáról.²³

Miközben zajlott a Hentzi-emlékmű áthelyezése, megindult az Erzsébet-emlékműpályázat előkészítése is. A módosított, 1902. januári határidőre tizennyolc pályamű érkezett. Bár a pályázók között a korszak szinte összes jelentős magyar szobrásza és építész felvonult, és úgy tűnik, valamennyien komoly ambícióval láttak neki a feladatnak, a zsűri – feltehetően a túlzott elvárások miatt – egyik tervet sem tartotta kivitelezésre alkalmasnak. Három pályaművet (Zala György, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos; Strobl Alajos és Gerster Kálmán; Telcs Ede és Tóry Emil alkotásait) tízezer koronás díjjal tüntettek ki, Fadrusz János, Korb Flóris és Giergl Kálmán közös tervét tízezer koronáért, további hetet egyenként négyezer koronáért megvásároltak. Sok pályázó úgy igyekezett megoldani az elhelyezés kérdését és a rendelkezésre álló magas összeg felhasználását, hogy a Szent György tér keleti szélére helyezte az emlékművet, és alépitményként a Várhegy oldalát – így az Alagút bejáratát és a Sikló pályáját – is bevonta a kompozícióba.

Az első pályázat eredménytelensége miatt 1903. májusi határidővel újabb fordulót írtak ki. A második pályázatra huszonöt terv érkezett. A zsűri az első bejáráskor ezek közül csak

²⁰ Forster: *Jelentés*, 3. Ferenc József gesztusának hátterében valószínűleg az is állt, hogy ezzel elterelje a függetlenségek figyelmét a gazdasági közösséget fenntartó Ischli klauzuláról. Borbély: *Heinrich Hentzi Magyarországon*, 105.

²¹ Czaga: *A Harcos Emlék*, 97.

²² *A királyné szobrának helye*. *Vasárnapi Ujság* 1898. október 30. 789.

²³ A Hentzi-emlékművet 1899 áprilisában szerelték szét. (Alapozásának maradványait később a Szent György téren 1994–1995-ben zajló ásatások során tárták fel.) Az emlékmű ünnepélyes újraavatására 1899. augusztus 12-én került sor. Az időpontválasztás borzolta a magyar közvéleményt, hiszen másnap a világi fegyverletétel ötvenedik évfordulója volt. Ugyancsak sérelmezték, hogy az uralkodót József Károly főherceg, a Magyar Honvédség főparancsnoka képviselte. Kritikával illették azt is, hogy Budapest helyőrsége az osztrák császári himnusz hangjaira vonult el a szobor előtt. Czaga: *A Harcos Emlék*, 97–99. A Gotterhalte ugyan a Monarchia hivatalos himnusza is volt, de nyilvános eljátszását a magyar közvélemény mindig súlyos sérelemként élte meg. A témáról bővebben lásd: Nagy: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte*, 21–62. 1907-ben, a szegedi Erzsébet-emlékmű avatása előtt például a városi vezetés nehezményezte, hogy a katonazenekar a szobrot felavató József Ágost főherceg – József Károly főherceg fia – érkezésekor a császári himnuszt tervezte játszani. Végül a főherceget a vasútállomáson csak a díszszázad fogadta. Ezalatt a városi vezetés és az összegyűlt tömeg az állomás előtt várakozott, hogy ne kelljen a *Gotterhalte* elhangzásakor jelen lennie. A sajtó éles hangon bírálta a hadsereg döntését, viszont meghatottan írt a Habsburg főhercegről, aki a szobor leleplezésekor tisztelettel, fedetlen fővel hallgatta végig a magyar himnuszt. *Az Erzsébet-szobor. A szegedi leleplezés. Kulissza-titkok. A Gotterhalte. A megdobált különvonat*. Magyar Hirlap, 1907. október 1. 5.; *Az Erzsébet-szobor leleplezése Szegeden*. Pesti Hirlap, 1907. október 1. 6–7.; *Mégis Gotterhalte! A szegedi leleplezés. József főherceg szónokol. Aztán táviratoz*. A Nap, 1907. október 1. 2.

kilencet tartott „érdemileg tárgyalás alá veendőnek”. A többit a további tárgyalásból kizárta, mert ezek az indoklás szerint „minden műbecset nélkülöznek”. Végül megállapították, hogy a második pályázati kiírásba bekerült szigorításnak, amely szerint első díjjal csak abszolút műbecsrel bíró és kivitelre alkalmas terv jutalmazható, egyik pályamű sem felelt meg. Két kategóriában négy-négy munkát díjaztak, és szűkkörű harmadik fordulót terveztek.²⁴

Az első két forduló sikertelensége ismét felvetette a helyszín alkalmasságának kérdését: 1904-ben, a harmadik pályázati forduló előkészítése során – egy szűkkörű ötletpályázatot követően – elvetették a Szent György téri elhelyezés tervét, de továbbra is a Várhegyen keresték a megoldást.²⁵ Ehhez természetesen a korábban a Hentzi-szobor lebontását a tervezett Erzsébet-emlék miatt engedélyező Ferenc József hozzájárulására is szükség volt: Tisza István miniszterelnök az uralkodóhoz intézett feliratában felvetette a bizottság azon javaslatát, hogy amennyiben az uralkodó beleegyezik abba, hogy az emlékmű mégsem az alkalmatlannak bizonyult Szent György térre kerüljön, akkor a Hentzi-szobor helyén egy kisebb, ugyancsak Erzsébetre emlékező allegorikus kompozíciót állítanának fel. A szövegben a Szent György tér korábbi kijelölése már Ferenc József gondolataként szerepel: „...[1898-ban] azon legmagasabb óhajának méltóztatott legkegyelmesebben kifejezést adni, hogy az emlékmű Budavarában a királyi vár közvetlen szomszédságában, a Szt. György-téren állíttassék fel, a mely esetre Felsőség az u. n. Harczos-emléknek eltávolítását méltóztatott legkegyelmesebben kilátásba helyezni.”²⁶ A király hozzájárult a tervhez, a „kisebb allegorikus szobormű” megvalósítására azonban a későbbiekben nem került sor. Az emlékmű ügye ezután néhány évre pihenőpályára került. 1909-ben a szoborbizottság az emlékmű helyéül a vároldalnak a Siklótól a volt Ferenc József kapuig (azaz a mai Hunyadi János út Dísz téri érzékenység) terjedő területét jelölte ki, és területrendezési pályázatot hirdetett. Ennek 1910-es elbírálása során Bálint és Jámbor pályázatát fogadták el, de a szakmai körök nyomására, amelyek helytelenítették a vároldal túlzott beépítését, újabb pályázatot írtak ki. Ezen 1911-ben ismét Bálint és Jámbor elképzelését díjazták, és ennek nyomán új helyszínül az Albrecht út (a mai Hunyadi János út) Dísz téri torkolatát jelölték ki.²⁷ Annak érdekében, hogy kellő helyet biztosítsanak a szobornak, a katonai igazgatóság (a két világháború között később tábori püspökség) és a Lónyay-villa bontását is tervbe vették. A nyertes elképzelés szerint ugyanis ezen a két telken – a Dísz tér szintjénél mélyebben – alakítottak volna ki egy olyan intimebb, parkosított térrészt, amely az emlékszobor helyéül szolgálhatott volna.²⁸ Hogy a tervet megvalósíthassák, 1911 júniusában megvásárolták az Ybl Miklós tervei szerint 1870–1872 között gróf Lónyay Menyhért pénzügyminiszter és miniszterelnök számára épült, ekkor Lónyay Elemér és felesége, Stefánia belga királyi hercegnő, Rudolf trónörökös özvegye tulajdonában lévő villa épületét.

Újabb szoborpályázatot 1912-ben írtak ki, amit végül 1913-ban bíráltak el. Huszonöt pályamű érkezett, kivitelre alkalmasat azonban ismét nem találtak közöttük. Első díjjal Telcs és Györgyi Dénes, másodikkal Hikisch és Szentgyörgyi István, harmadikkal Maróti Géza tervét díjazták. A sikertelenség ismét felvetette a helyszín alkalmasságának kérdését. Strobl

²⁴ Forster: *Jelentés*, 21.; *Az Erzsébet-emlékmű második pályázata*, 276–278.

²⁵ A döntési folyamatról és a felmerülő új helyszínekről lásd: Forster: *Jelentés*, 24–34.

²⁶ *Ő császári és apostoli királyi Felsőségéhez hódolatteljes felterjesztése gróf Tisza István magyar királyi miniszterelnöknek dicsőült Erzsébet királyné emlékének elhelyezése tárgyában*. MNL OL K 26 1910–XXXIII–392 (3413–1904–XXXII–200) fol. 250–253.

²⁷ Liber: *Budapest szobrai*, 411–412.

²⁸ A területrendezési forduló értékelését lásd: Székely–Maróty: *Erzsébet királyné budapesti emlékművének pályázata*, 43–44.

nem vett részt a pályázaton, terveit önállóan mutatta be. Ő eleve nem is a megadott helyszínre, hanem a városligeti köröndre, illetve a János-hegyre tervezte az emléket.²⁹ Ezt követően ismét pályázatot hirdettek, lehetséges helyszíneként pedig a városligeti köröndöt is megjelölték. Az 1916-os határidőre harminckilenc pályamű érkezett be, amiből huszonhat a Városligetbe, tizenhárom a Várba helyezte az emlékművet. A zsűri huszonkét tervet díjazott,³⁰ majd az első díjakkal jutalmazott öt művészt, illetve művészcsoporthoz (Telcset, Bánffy Miklóst és Györgyi Gézá; Zalát és Hikisch; Rónát; a Beck Ö. Fülöppel közös pályaműből az építészeti részért elismert Lajta Bélát, a Hikischel közös pályaműből a szobrászati részért kitüntetett Szentgyörgyi Istvánt; valamint a második díjjal honorált Pongrácz [Popper] Szigfridet és Györgyi Dénest) kiviteli tanulmánytervek készítésére, azaz zártkörű pályázatra hívta fel.³¹ Ennek nyertese az 1920-as elbíráláskor Zala és Hikisch nyitott körcsarnokban ülő Erzsébetre lett, amelyet immár kivitelre is alkalmasnak találtak.³²

A húsz éve húzódó pályáztatás, az első világháború és az azzal járó pénzromlás azonban a szoborállítás pénzügyi alapját is kikezdte. 1921 márciusában a végrehajtó bizottság úgy vélte, hogy anyagi okokból már nem lehet számítani arra, hogy az emlékművet a tervezett helyszínen állítsák fel, hiszen ehhez még a Lónyay-villa bontása, komoly területrendezés és a katonai építési igazgatóság telkének kisajátítása is hátra lett volna. Így ezúttal olyan helyszínek alkalmasságát vizsgálták, amelyeket az országos bizottság korábban már felvetett. Ismét felmerült az Erzsébet számára oly kedves Várkert – ezt a lehetőséget már az első két pályázat sikertelensége után is vizsgálták, és úgy képzelték, hogy a Várkert Bazár architektúrájának megbontását is engedélyezik majd a pályázóknak –, valamint a Városliget, amit Forster Gyula báró, a végrehajtó bizottság elnöke túl zajosnak és a királyné emlékéhez méltatlannak tartott. Korábban részletesen nem tárgyalt, új helyszíneként került fel a Margitsziget, amit az ülésen résztvevők a „királyné lényéhez illőnek” ítélték. Mellette szólt, hogy pénzügyi szempontból is ez lett volna a legkedvezőbb.³³ A szoboralap anyagi helyzetének javítása érdekében Bethlen István miniszterelnök hozzájárult a Lónyay-villa eladásához,³⁴ amit a következő évben a neves műgyűjtő, Hatvany Ferenc báró vásárolt meg, miután 14 millió koronás árajánlatot tett.³⁵

Az Országos Bizottság végül elfogadta a Várkert Bazárt, illetve a mögötte elterülő parkrészt az emlékmű helyszínéül. A Zala és Hikisch javaslata nyomán körvonalazódott elképzelés szerint – amit Hauszmann végig ellenezett, és a körcsarnoknak a Várkertben történő felállítását szabadon, nyílt téren tartotta volna helyesebbnek³⁶ – a Bazár épülete csak annyiban módosult volna, hogy a középső kútfülke (az ún. grotta) hátsó falát bejáratot képezve áttörik, a királyné szobrát magában foglaló csarnokot pedig az Ybl-féle rámpák és

²⁹ Az Erzsébet-emlékmű, i. m.

³⁰ A pályázat eldöntése, i. m.

³¹ Egyelőre nem ismert annak oka, hogy a szobrászati részért első díjjal kitüntetett Szentgyörgyit, illetve az építészeti részért kitüntetett Lajtát miért közösen kérték fel a zártkörű fordulón való részvételre.

³² Liber: *Budapest szobrai*, 412–413.

³³ Az Erzsébet-emlék végrehajtó bizottsága 45. ülésének jegyzőkönyve, 1921. március 4. MNL OL K 26 1921–VI–1366. fol. 3–5.

³⁴ Liber: *Budapest szobrai*, 413.

³⁵ Az Erzsébet-emlék országos bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1922. február 25. MNL OL K 26 740–1925–VI–48.

³⁶ Az Erzsébet-emlék országos bizottsága 16. ülésének jegyzőkönyve, 1921. június 4. MNL OL K 26 5002–1921–VI–1366. fol. 28–31.

oszloposorok mögötti területen, a vároldal talajának leásásával kialakított udvaron helyezik el.³⁷ 1922-ben végül mégis elvetették a helyszínt, mivel „ez a megoldási terv egy pincyszerű helyiségbe állította volna be Erzsébet királyné szobrát”, és a közönség számára nem lett volna nyilvánvaló az emlékmű létezése, ünnepélyes alkalmakkor pedig nehezen lett volna megközelíthető. Új megoldásként a margitszigeti Rózsakerttől délre eső területet fogadták el.³⁸

A szobor és a körcsarnok elemeinek kivitelezése ugyan megindult, felállítására mégis évekig nem került sor, részben azért, mert ismét vitatottá vált a kijelölt helyszín alkalmassága. A sajtó 1925-ben még arról cikkezett, hogy az emlékművet a következő év őszén a szigeten állítják fel.³⁹ Ez nem történt meg, Zala pedig több 1927-es interjújában hangot adott a helyszínnel kapcsolatos ellenérzésének: „Kár, hogy a főváros a Margitszigeten akarja felállítani, meglehetősen nyílt s ilyen intim hatású emlékmű részére profán helyen, mert szerintem ennek a tempiónak s benne Erzsébet királyné szobrának a csendes és előkelő várkertben lenne a legméltóbb helye.”⁴⁰ Elképzelése hamarosan ismét megvalósulni látszott. „Időközben a Margitszigetre tervezett és részben már kivitelre került nagyarányú munkálatok, melyek a szigetnek mindinkább az idegenforgalom növelésének szolgálatába állítását célozták és ezzel kapcsolatban a különböző [sic!] sportok üzésére alkalmassá tenni kívánják, az eredetileg elérhetőnek vélt cél, hogy a szobor méltó csendes környéken létesüljön, illuzórikussá vált” – írta Bethlen István miniszterelnök a kormányzónak 1929 áprilisában, így ismét a Várat és a katonai igazgatóság telkét hozták javaslatba⁴¹ (eltekintve attól, hogy a Lónyay-, azaz ekkor már Hatvány-villa bontásával a tulajdonosváltás miatt már nem számolhattak), amihez Horthy is hozzájárulását adta.

A szoborállítás elhűzódása idején, illetve a Margitsziget mint helyszín elvetése után egy kisebb egészalakos Erzsébet-emlék előzte be a „központi emlékművet”. A kezdeményező a Fővárosi Közmunkák Tanácsa volt, a sajtó pedig 1929 júniusában arról számolt be, hogy a királyné életnagyságnál kisebb, egészalakos fehérmárvány szobrát – Körmendi Frim Jenő szignója szerint 1918-as alkotását – mindenfajta külsőség és leleplezési ünnepély nélkül felállították a margitszigeti kertészet északi részén, a Rózsakertben. A merengő, nyúlánk nőalak kezében rózsacsokrot tartott, királynéi mivoltára – hasonlóan az 1910-es évek pályázatainak szoborterveihez – semmi sem utalt, felirata is mindössze ennyi volt: ERZSÉBET. A fotók tanúsága szerint a figura valóban nem volt más, mint Körmendi Frim Jenő és Kapitány József 1916-os, a „központi emlékmű” pályázatára benyújtott tervének főalakja, amiért a szobrász 1500 koronás negyedik díjban részesült. Hasonlóra a korábbi fordulók esetében is volt

³⁷ Hikisch Rezső és Zala György levele az Erzsébet királyné-emlék Országos Bizottságának, 1921. március 15. MNL OL K 26 2113–1921–VI–1366. fol. 20.

³⁸ Bethlen István miniszterelnök felterjesztése Horthy Miklós kormányzónak, 1923. május 28. MNL OL K 26 5102–1923–VI–48. fol. 28–31.

³⁹ *Jövő ősszel állítják fel Erzsébet királyné szobrát.* Magyarország, 1925. május 28. 8.

⁴⁰ Sz. J.: *Zala György műtermében.* Magyarország 1927. július 14. 9. „[A] Margitsziget, [...] valljuk be, mégis csak egy mulatóhelyé lett és elvesztette azt a régi jellegét, ami a boldog béke éveiben volt” – nyilatkozta ugyanebben az évben a *Pesti Hírlap* újságírójának. *Látogatás Zala György műtermében.* Pesti Hírlap, 1927. szeptember 25. 45. A szobrással készült interjúkból kitűnik, hogy ismét a Várkert Bazár mögötti területre gondolt, de a hegyoldal leásása nélkül.

⁴¹ *Felterjesztés a Kormányzó Úr Ó Főméltóságához az Erzsébet emlékműnek a katonai építési igazgatóság telkén leendő elhelyezése tárgyában,* 1929. március 26. MNL OL K 26 1459– 1929–VI–216. fol. 11–14.

példa: 1903-ban Donáth Gyula Bártfafüdüdön az 1902-es első budapesti pályázati fordulóra benyújtott tervének főalakját valósította meg önálló emlékszoborként.⁴²

Az emlékműállítás folyamata azt követően gyorsult fel, hogy Berzeviczy Albert az országgyűlés felsőházának 1931. május 30-i ülésén kérdést intézett a miniszterelnökhöz az Erzsébet-emlék tárgyában. Bethlen István válaszában a szoborbizottság újraalakítását jelentette be, és ígéretet tett arra, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy az emlékmű felállítása mielőbb megvalósuljon. A szobor elhelyezésére a pesti régi piarista rendház ekkor utolsóként lebontott szárnyának helyén kialakított parkot hozta javaslatba, amely az Eskü teret, Ferenc József 1867-es koronázási esküjének helyszínét bővítette ki, és amelyhez a királynéról elnevezett híd is közel volt.⁴³ Gróf Károlyi Gyula miniszterelnök 1932. január 2-án a székesfőváros közönségéhez intézett leiratában a régi piarista épület lebontása nyomán keletkezett téren létesítendő parkból az Erzsébet királyné szobra részére megfelelő terület átengedését kérte. Úgy vélekedett, hogy „teljesen jogosult az interpellációt beterjesztő felsőházi tag úrnak [ti. Berzeviczy Albertnek] az a kijelentése, hogy a nemzet kegyeletét súlyosan sérti az, hogy a királynénak, aki talán nem is csak a Habsburg-ház trónra lépése óta, de még régibb időkre is visszamenően, valamennyi királynénk között legjobban szerette országunkat és nemzetünket; aki a monarchia egész területén sehol sem tartózkodott olyan szívesen, mint Magyarországon s akinek a monarchia majdnem minden államában állítottak már emléket, Magyarország fővárosában eddig emléke még nincs”.⁴⁴ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a polgármesteri XIV. (közművelődési) ügyosztály egyaránt helyeselte az elhelyezési tervet. A városrendezési és magánépítési szakbizottság azonban ellenezte, úgy vélték ugyanis, hogy a kupolacsarnok túlságosan nagy méretű lenne a kiszemelt terre, ezért inkább a korábban felmerült helyszínek valamelyikét (Margitsziget, Városliget, a katonai igazgatóság telke), de leginkább az Erzsébet teret javasolták – az utóbbi esetében a kioszk és a Nemzeti Szalon lebontása árán.⁴⁵

Az avatásra 1932. szeptember 25-én került sor Horthy Miklós kormányzó, valamint a kormány és a Habsburg-család magyar ága számos tagjának jelenlétében. „Erzsébet királyné kezében volt [...] az az aranykulcs, amellyel az uralkodó és a nemzet hét-hét lakattal lezárt érzelmi világának szívekamráit sorra kinyitogatta” – ismételte el némi egyéni ízzel avatóbeszédében Zsitvay Tibor igazságügyminiszter a magyarországi Erzsébet-mítosz egyik legnépszerűbb toposzát.⁴⁶ „Hosszú kísérletezés után került ide a szobor, a gondolat születésétől megalkotásáig és végleges elhelyezéséig” – írta Liber Endre 1934-ben.⁴⁷ Ami a „végleges elhelyezést” illeti, az utókor alaposan rácsáfolt az alpolgármesterre.

A szoborállítást szakmai szempontból egyöntetűen negatív kritikái visszhang kísérté, ami nem meglepő, hiszen az alkotáson Zala 1900 körüli, a harmincas években már meglehetősen anakronisztikusnak ható stílusa köszönt vissza, így nemcsak a felavatás idejének szobrászati trendjeitől, de már az 1913-as és 1916-os Erzsébet pályázati fordulók többi, letisztultabb

⁴² A szoborállítás történetéről lásd: Arányi: *Emléklapok*, i. m. A téma legfrissebb feldolgozása: Orosz: *Szoborsorsaink*, 338–342.

⁴³ Liber: *Budapest szobrai és emléktáblái*, 414.

⁴⁴ A leirat szövegét lásd: Fővárosi Közlöny, 43. évf. (1932) 16. sz. április 22. 429.

⁴⁵ A döntéshozatal folyamatáról bővebben lásd: *A törvényhatósági tanács ülése*, 427–433.; *A polgármesteri III. (városrendezési és magánépítési) ügyosztály szakbizottságának ülései*, 446–448.

⁴⁶ Az avatási ünnepségről bővebben lásd: *Hatalmas arányú, fényes ünnepség keretében leplezték le Erzsébet királyné emlékművét. A kormányzó, a kormány, a királyi hercegek az ünnepségen*. Budapesti Hírlap, 1932. szeptember 27. 5.

⁴⁷ Liber: *Budapest szobrai és emléktáblái*, 408.

formaadású, klasszicizálóbb tervétől is eltért, különösképp erőteljes, neobarokkos drapéria-kezelésével. Ez utóbbi Zala saját, 1897-es Erzsébet-mellszobrának bensőséges portrészerségétől is elkülöníti. Ma is találnak érezzük Farkas Zoltánnak a *Nyugat* hasábjain megjelent kritikáját: „A lehető legidegesebb neobarok stílusban készült. Valósággal kavargó rajta a bronz, fittyet hányva anyaga minden törvényszerűségének. [...] Bensőséges, szerény alakja helyett reprezentáló, gőgös, szeszélyes fenséget ábrázol, [...] ma az európai szobrászat nagymértékű egyszerűbbé és igazabbá válása után ez a szobor kétségbeesetten időszerűtlen és hamis deklamáció. Túlhangos és túlhangsúlyozott játék külsőségekkel, amelyekből egyaránt hiányzik a szeretet hangja és a nemes érzékenység. A talapat túlterhelt díszítettsége és nyugtalansága pedig még csak fokozza az erőtlenné váló kényszerű érzését.”⁴⁸

Erzsébet születésének századik évfordulója alkalmából 1937. december 24-én délelőtt csendes mise volt a budai királyi palota kápolnájában, amelyen többek között József Ágost főherceg és felesége, Augusztia főhercegné, Erzsébet királyné unokája, valamint a kormány képviselőiben Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár és Karafiáth Jenő főpolgármester is részt vettek. Fél egykor Horthy Miklós kormányzó az előbbieket, valamint többek közt Darányi Kálmán miniszterelnök jelenlétében megkoszorúzta Erzsébet emlékművét az Eskü téren.⁴⁹

Erzsébet királyné szobrainak eltávolítása 1945 után

Az egyik legelső olyan köztéri szobrászati alkotás eltávolítása, amely Erzsébet királyné alakját is tartalmazta, nagy valószínűséggel a Parlament déli homlokzata előtt 1906-ban felállított id. Andrassy Gyula-emlékmű⁵⁰ bontása volt 1945-ben. A talapat két domborművének egyikén, amely Ferenc József magyar királyt koronázását ábrázolta, Erzsébet figurája is helyet kapott. Hangsúlyos szerepeltetése Zala alkotásán az Andrassy Emlékbizottság közbeavatkozásának is köszönhető volt. Az 1905. március 21-i ülésen elégedetten szemlélték a dombormű tervét, „csupán Erzsébet királyné alakjára nézve jegyzik meg többen, hogy bár a távolság jelzésére, amelyben ezen alak a többi alaktól fel van tüntetve, teljesen indokolt, hogy kisebb méretben legyen kidolgozva, mégis a mintán túlságosan kis méretben szerepel, mintegy magára hagyatottnak látszik, s úgyszólván egészen eltűnik és mellékes alakká törpül. A bizottság ennek alapján abban állapodik meg, hogy a királyné alakja némileg megnagyobbítandó.”⁵¹ A szobrász végrehajtotta a kért változtatást.

Az emlékmű eltávolításáról a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1945. június 18-i ülésén döntött, a tervezett Kossuth hídra és a szobor állapotára hivatkozva. „A cölöphíd építését eredetileg a Batthyány tér és a Kossuth Lajos tér között tervezték. Amikor a szakreferensek a terveket kidolgozták, akkor megállapítást nyert, hogy a Batthyány tér fekvése nem alkalmas arra, hogy a híd megfelelő rámpával a Fő-utcában legyen felhozható, ennél fogva az egész híd tengelyét délebbre kellett eltolni úgy, hogy ez a jelenlegi tervek szerint az Andrassy-

⁴⁸ Farkas: *Erzsébet királyné-emlékmű*, 348.

⁴⁹ *A kormányzó megkoszorúzta Erzsébet királyné szobrát*. Budapesti Hírlap, 1937. december 25. 13. A megemlékezést filmhíradó és a Schäffer Gy. fotószalon és fotóriport iroda fényképésze is megörökítette (magántulajdon). Érdekesség, hogy a filmhíradóban a fotót készítő fényképész, a fotón pedig a filmhíradót készítő operatőr is látható.

⁵⁰ Az emlékmű felállításáról és bontásáról bővebben lásd: Borovi: „*Lovon vagy gyalog*”, i. m.

⁵¹ Az Emlékbizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve, 1905. március 21. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 168/173.

szobortól az Anna-utcába torkolna, megfelelő feljáróval. Az Andrássy-szobor eltávolítása szükséges, a szobor ugyanis megsérült úgy, hogy műhelymunkával lenne csak kijavítható.⁵²

Az Andrássy-emlékmű modern szakirodalmának közhelye, hogy a szobor nem sérült meg, tehát az állapota önmagában nem indokolta volna a bontást.⁵³ A Közmunkák Tanácsa megállapítását erősítik azonban Tonelli Sándor feljegyzései: „Erre a szoborra csakugyan azt lehet mondani, hogy volt. A lovon ülő Andrássynak a gyomrát hasította fel egy repeszdarab, és a koronázás reliefén is van mit javítani. Mikor a kormány elhatározta, hogy a felrobbant hidak pótlására az Országház előtt ideiglenes átkelőt építtet, a szobrot leemelték a helyéről. Hogy az ilyen ideiglenesség Budapesten mit jelent, azt beszédesen bizonyítja a a barakk-szerű építmény, amely szintén ideiglenesen már évtizedek óta éktelenkedik a régi Nemzeti Színház helyén.”⁵⁴ Póto János a Vignali Gusmanóval készített interjújára hivatkozva azt állítja, hogy a szovjetek a szobrot először fel akarták robbantani, és ezért bonttatta azt szét a Polgármesteri Hivatal 1945 decemberében.⁵⁵ Az egyetlen korábban ismert, a sérült emlékműről készült fényképfelvétel⁵⁶ fókuszában a Kossuth-híd építéséről tájékoztató tábla áll. A feltehetően a bontáshoz felállványozott szobor, amelyen épp munkások dolgoznak, a háttérben csak elmosódva látszódik, így sérüléseinek mértéke nem állapítható meg. A növényzet alapján az mindenestre kizárható, hogy a felvétel decemberben készült.

Egy, a kutatás számára korábban nem ismert fényképen azonban jól láthatók a szobor sérülései: az 1945 júniusában a MAFIRT (Magyar Filmipari Részvénytársaság) fotóriportere által készített felvételen az látszik, amint egy színtező mérnök az Andrássy-emlékmű talapzata előtt állva beméri a Kossuth híd helyét.⁵⁷ Andrássy lovas alakján számos lyuk tátong, a kőtalapzat erősen sérült, a koronázás dombormúve az ábrázolással lefelé fordulva a földön fekszik. Elhelyezkedése nem szakyszerű bontásra utal, inkább arra, hogy vagy az ostrom során zuhant a kövezetre, vagy később erőszakosan távolították el.

A millenniumi emlékművön a Ferenc József figurája⁵⁸ alatti dombormű szintén Zala alkotása, ugyancsak a koronázást jelenítette meg kevesebb, mindössze hét figurával, az Andrássy-emlékművön ábrázolt jelenet tartalmi-formai sűrítmenyeként. A királysobrokhöz

⁵² A Fővárosi Közmunkák Tanácsa ülésének jegyzőkönyve, 1945. június 18. BFL II.1.a 73. kötet (1945), 40. A forrás részletét először Póto János közölte. Póto: *Emlékművek*, 29.

⁵³ Póto János arra hivatkozik, hogy az 1945 nyarán készült felmérések nem számolnak be a szoborral kapcsolatban sérülésekről. Póto: *Az emlékeztetés helyei*, 66.

⁵⁴ Tonelli Sándor: *Budapest szörnyű napjai (1944. október 15. – 1945. május 1.)*. Idézi: Kő András – Nagy J. Lambert: *Szomorú szoborkeringő. Görgey Artúrból és Andrássy Gyulából alkották meg Sztálint*. Népszava, 2004. március 25. 5. Tonelli az egykor az Astorián állt Nemzeti Színház épülete-re utal, amelyet 1908-ban zártak be, hogy helyén új színházépület emeljenek. A régi épületet 1913-ban lebontották, de új építésére ezen a helyszínen sohasem került sor.

⁵⁵ Póto: *Az emlékeztetés helyei*, 66.

⁵⁶ MNM TF, ltsz. 79.1003.

⁵⁷ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-753716.

⁵⁸ A millenniumi emlékművön a királyt eredetileg huszártábornoki egyenruhában ábrázoló szobrot a szakirodalomban olvasható téves információval ellentétben nem Zala György, hanem Füredi Richárd mintázta. Füredi alkotásának nagymintája már 1906-ban elkészült, és már az öntödében volt, hogy bronzból kivitelezzék. Ennek kapcsán közölte fotóját az *Ország-Világ*. (b): *Szobrokról*. *Ország-Világ*, 27. (1906) június 24. 26. sz. 517., a nagyminta fotója: 519. A felállított szobrot azonban a Tanácsköztársaság idején összetörték. Pótlására Zala György készítette el az uralkodó Szent István rendi díszruhás alakját, amelynek mintáját a Múcsarnok 1924-es Tavasz Tárlatán mutatta be. Ennek fotóját – az Erzsébet-emlékmű mintájának felvételével együtt – lásd: *Képes Krónika*, 6. (1924) május 18. 20. sz. 464. A bronzba öntött királyalakot végül 1927 nyarán állították fel. L. Z.: *Előd vezér „fellovagolt” Árpád mellé. Látogatás Zala György műtermében*. Pesti Hírlap, 1927. július 28. 12.

kapcsolódó, bronzból öntött reliefeket, köztük ezt a domborművet is, 1924-ben helyezték el a számukra kialakított, korábban üresen álló mezőkbe.⁵⁹

A királysobroknak helyet adó kolonnád jobb oldali karéjának egy szakasza – a Mária Terézia, II. Lipót és Ferenc József szobrát közrefogó architektonikus keret – az ostrom idején leomlott, és az építmény veszélymentesítése a fotók tanúsága szerint már az 1945. május 1-jei ünnepek előtt megtörtént, ami a koronázás-dombormű eltávolításával is együtt járt.⁶⁰ A lebontott Mária Terézia- és Ferenc József-szobor és domborműveik előbb az Állatkerthbe, majd a Kiscelli Múzeum külső szoborraktárába,⁶¹ ezután pedig a Budapest Galéria süllyépi telepére kerültek. 2006 óta ismét a fővárosban őrzik őket, jelenleg a Fővárosi Önkormányzati Rendészeti Igazgatóság Pálya utcai telepén. „A szoborgalérián a közeljövőben jelentős változások történnek; a népnyomó Habsburg-uralkodók helyére a magyar szabadságküzdelmek nagy vezéralakjainak szobrai kerülnek: Bocskai, Bethlen Gábor, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakjai; megfelelő domborművek készülnek az újonnan felállítandó szobrok alá is” – írta 1953 májusában a Szabad Művészet.⁶² Ferenc Józsefet Kossuth figurája váltotta, amit a hozzá kapcsolódó domborművel – ami Kossuth ceglédi toborzó beszédét ábrázolta – Kisfaludi Strobl Zsigmond mintázott meg. A szobrok bronzba öntése 1955 októberére készült el,⁶³ és 1956 február–márciusában helyezték ki azokat.⁶⁴ A Népszava szeptemberi riportja, amely külföldi turistáknak tartott idegenvezetéseket értékel, már így írt: „A Hősök terén érdekes történelmi vita kerekedik megörökített királyaink személye körül. Valamennyien I. Ferenc József és Erzsébet királyné szobrát keresik és dr. Seidler orvosprofesszor Weimarból élénken magyarázza, hogy milyen kiváló uralkodók voltak. A két csoportvezető dicséretére legyen mondva, nagy tapintattal, de rendíthetetlen nyugalommal magyarázza, hogy az összm monarchia szempontjából lehet, hogy kiválóak voltak, de a magyar nemzet érdekeit háttérbe szorították, s nincs ott a helyük nemzeti nagyjaink között. [...] (Itt bizonyosodik be, hogy milyen jó, alapos az IBUSZ idegenvezető tanfolyamok anyaga.)”⁶⁵

Ismeretlen időpontban távolították el a Jánoshegy Erzsébettel kapcsolatos emlékeit. A királyné kirándulásainak kedves helyszíne a rá való emlékezés egyik kiemelt budapesti színterévé vált. Ennek első megnyilvánulása az Erzsébet 1882-es, első hivatalosan is dokumentált itteni túrájának emlékét megörökítő feliratos kő volt, majd a Jánoshegy csúcsát is az uralkodónőről nevezték el Erzsébet-óromnak.⁶⁶ Már a királyné életében felmerült, hogy a hegyen álló egyszerű fa kilátó helyére egy reprezentatív kőépület emeljenek. Ezt végül csak Erzsébet halála után a Svábhegy Egyesület kezdeményezésére, majd pedig Glück Frigyes szállodatulajdonos, az Egyesület elnöke 1904-es felajánlása, illetve a felhívása nyomán

⁵⁹ *A milléniumi emlékmű tizennégy reliefjét még ebben a hónapban elhelyezik.* Magyarország, 1924. május 6. 4.

⁶⁰ A dombormű helye jól látható például a MAFIRT-nak a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezeti Tanács közös nagygyűlését ábrázoló felvételén: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-753397.

⁶¹ A dombormű a Fővárosi Emlékmű Felügyelőség munkatársa, Kovács Ernő által 1967 júniusában készített lista szerint ekkor már a múzeum raktárában volt. BTM BPG KMAO Irattár, ltsz. nélkül.

⁶² *Megújhodik a Millenniumi Emlékmű.* Szabad Művészet, 1953. május 1. 143.

⁶³ *Hamarosan elkészül a millenniumi emlékmű Kossuth-szobra.* Esti Budapest, 1955. október 1. o. n.

⁶⁴ A szobor helyére emeléséről a *Szabad Nép* március végén közölt fotót. *Szabad Nép*, 1956. március 31. 1.

⁶⁵ Balogh Jolán: *Budapest – külföldi szemmel. Városnézésen külföldi turistákkal.* Népszava, 1956. szeptember 12. o. n.

⁶⁶ Az emlékkőre Szász Károly verssorai kerültek, amelyek a királyné itteni kirándulásainak állítottak emléket. *Az „Erzsébet-órom”.* Fővárosi Lapok, 1883. október 28. 1616.

megindult gyűjtés eredményeként került sor. A kezdeményezést a főváros is magáévá tette: a kilátó terveit a Műszaki Hivatal építésze, Klunzinger Pál készítette el, amiket végül Schulek Frigyes dolgozott át. Az építkezés 1908-ban indult, a neoromán stílusú kilátót pedig 1910. szeptember 8-án adták át.⁶⁷ A torony földszinti körüljárójában emléktáblát, a bejáratnál szemközti árkádnílvásban Strobl Alajos Erzsébet-mellszobrát helyezték el. Az alkotás fiatalon, a magyar koronázási ruhában ábrázolta a királynét, de plasztikai megfogalmazásában eltért a művész 1898-ban készült, országszerte több ponton is felállított büsztjétől. A szobor mögötti falra a királyné alakját glóriaszerűen közrefogó geometrikus aranyozások kerültek. A sajtó arról is beszámolt, hogy a kilátóba narratív ábrázolásokat is terveztek. „Jobbra és balra művészi mozaikképek, Kölber Dezsőnek és Tardos Krenner Viktornak, Lotz Károly méltó tanítványainak művei két jelenetet ábrázolnak a királyné életéből: Erzsébet kijavítja Szent István palástját, Erzsébetnek fejére teszik a magyar királynék koronáját. [...] Mindez ma még nem kész. Évek fognak eltelni, amíg valóra válik az a sok forrongó, nemes ízlésű és merész lendületű terv, amely Stróbl mester művészságában forr, hogy ez a gyönyörű palota belül is méltó kifejezője legyen a királyné iránt érzett, soha el nem hervadó hálás kegyeletünknek”⁶⁸ – írta az avatást megelőző napokban a *Budapesti Hírlap*. A *Magyarország* cikkírója pedig úgy tudta, hogy elhelyezésük 1911 tavaszán fog megtörténni.⁶⁹ A mozaikok kiviteli terveiként lehet azonosítani a két művész sajtóban megjelentekkel megegyező témájú, a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található festményeit, amelyek mérete és formája is pontosan megfelel a kilátó architektúrájának.⁷⁰ A mozaikok és a terveken jelzett ornamentális kifestés valószínűleg nem valósult meg, és talán ezzel magyarázható, hogy Strobl 1913. május 20-án a nem megfelelő belső díszítés miatt büsztje eltávolítását kérte.⁷¹ Ez azonban akkor még nem történt meg. A szobrász szándékának megértését tovább nehezíti, hogy ugyanakkor, az Erzsébet-emlékműpályázat újabb fordulójának elbírálása idején versenyen kívül a saját műtermében mutatta be szobortervét, a királyné nyitott, neoromán, toronyszerű csarnokban ülő alakját. „Az építészeti résznek majd csak célja akad, mert kiválóan alkalmas monumentális szobor elhelyezésére, a szobrot föl fogom ajánlani a fővárosnak. Azt hiszem, nagyon jó helye lesz a Jánoshegyen, a torony közelében”⁷² – nyilatkozta az *Ujság* riporterének.

A kilátón lévő mellszobor 1945 utáni eltávolításának pontos időpontja nem ismert, az valószínűleg 1950-ben „a munkaverseny lendületével” lezajlott átfogó felújítás idején történt, amikor helyreállították a háborús sérüléseket, és vasbeton koszorúval erősítették meg a torony szerkezetét.⁷³ A kilátó tetejére – a *Pajtás* folyóirat szerint az úttörők kérésére – nagyméretű vöröscsillag került. „A csillebérci nagytábor tanácsa augusztus hónapban azzal a kéréssel fordult Rákosi elvtárshoz, hogy szereltesen vörös csillagot a Jánoshegyi kilátó tetejére. Rákosi elvtárs most is teljesíti az úttörők kérését. Már szerelik a csillagot. Három hét se telik bele és új vörös csillag ragyog Budapest fölött, hogy hirdesse: a mi hazánk a béke földje”⁷⁴ – számolt be a lap. A torony mindenesetre az 1950-es és 1960-as években is olykor Erzsébet-kilátó néven szerepelt a sajtóban. Dr. Seenger Ervin 1970-ben a *Budapest* folyó-

⁶⁷ Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 86–91.

⁶⁸ *Erzsébet tornya*. Budapesti Hírlap, 1910. szeptember 6. 1–2.

⁶⁹ *Az Erzsébet-kilátótorony*. Magyarország, 1910. szeptember 6. 5.

⁷⁰ SZM–MNG, ltsz. FK1637, jelenleg letét a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban.

⁷¹ Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 91.

⁷² *Döntés az Erzsébet királyné emlékpályázaton*. Az Ujság, 1913. május 25. 8.

⁷³ A helyreállításról lásd: *Javítják a Jánoshegyi kilátót*. Világosság, 1950. június 23. o. n.; Napi krónika rovat. Magyar Nemzet, 1950. augusztus 20. 6.

⁷⁴ *Az úttörők kérésére...* Pajtás, 1950. október 15. 7.

iratban közölt hosszabb cikket az épület történetéről átadása hatvanadik évfordulója alkalmából. Ebben arról számolt be, hogy a kilátó földszinti körfolyosójának falában egykor elhelyezett „emléktáblához hasonlóan a szobrot is eltávolították; a mozaik sem látható már. (Az emléktábla állítólag megmaradt. Véleményünk szerint vissza kellene helyezni.)”⁷⁵ Az emléktábla valóban megőrződött: a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum gyűjteményébe került. A szobor sem semmisült meg: a sérült büsztöt előbb a Kiscelli Múzeum raktárába, majd 1979-ben a Budapest Galéria által bérelt süllyesztvény lerakatba vitték, ahogy erről Ruska Judit átszállításkor készült fotósorozata is tanúskodik.⁷⁶ Még a nyolcvanas években restaurálták, majd pedig a Budapest Galéria Szabadsajtó úti székházának lépcsőházában helyezték el. 2005-ben a Galéria felajánlása révén került a Budapesti Történeti Múzeum leltári állományába, ahol egy ideig a *Történelmi pillanatok egy nagyváros életében* című állandó kiállításon is szerepelt. Jelenleg a Kiscelli Múzeum Fővárosi Képtár szoborraktárában őrzik.⁷⁷

A vörös csillagot 1989 májusában a XII. Kerületi Tanács tudta nélkül Bodrogi Gyula, a kilátót ekkor bérlő Vidám Színpad igazgatója szereltette le. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött operatív jelentés szerint a Budapesti Rendőr-főkapitányság állambiztonsági szerve a helyszínre érkezéskor már csak azt tudta megállapítani, hogy a csillagot leszerelték. A bontást végzők szerint Bodrogi indoka az volt, hogy „a kilátót eredetileg Erzsébet királyné emlékére emelték és az ő szobra állt a kilátó tetején; ezt az eredeti állapotot kívánják visszaállítani, hogy a nyugati turisták ne a vörös csillagot lássák, hanem a szobrot”.⁷⁸

A kilátó építkezésének előkészítése közben, 1902 júniusában ugyancsak Glück Frigyes adományaként a Normafa út melletti kis tisztáson, egy fa tövében Erzsébet királyné Karlsbadban használt imázsmodelljének másolatát, a fán pedig porcelánra festett Mária-képet helyeztek el. Az emlékhelyet Strobl Alajos népszerű, 1898-as Erzsébet-mellszobrának horgany-

⁷⁵ Seenger: *Hatvanéves a János-hegyi Erzsébet-kilátó*, 48.

⁷⁶ BTM BPG KMAO, ltsz. 80.21.1.

⁷⁷ BTM, ltsz.: KM.2004.17.1. A Budapest Galéria Köztéri Művészeti Alkotások Osztályán őrzött iratanyag tanúsága szerint a mellszobrot id. Madarassy Walter restaurálta, majd a Budapest Galéria Szabadsajtó úti központjának első emeleti folyosójára került. 2005 tavaszán Mitnyan György, a XII. kerület polgármestere kezdeményezte, hogy állítsák vissza a kilátóba. Zsigmond Attila, a Galéria vezetője ezt követően Bodó Sándortól, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójától személyesen, majd hivatalos levélben is kérte, hogy vegyék fel a szobrot az állományukba, felajánlva azt a BTM gyűjteménye számára. Ezután elutasította Mitnyan kérését azzal, hogy a szobor a Történeti Múzeum leltárában szereplő műtárgy, és annak sorsáról csak a gyűjtemény vezetése dönthet. Zsigmond egyben kérte Bodót, hogy a szobor náluk, a Szabadsajtó úton maradhasson. Mitnyan ezután megkereste Bodót Sándort, hogy megkaphassák a szobrot, a főigazgató azonban arra hivatkozva elutasította el a kérést, hogy a büszt ott nem lenne biztonságban, és azt javasolta, hogy készíttessék el az alkotás másolatát. Erre végül nem került sor. Zsigmond Attila Bodó Sándornak írt levele szerint a szobor 1983-tól állt a Budapest Galéria Szabadsajtó úti központjában, miután restaurálására az 1970-es években sor került. A kapcsolódó iratanyagot lásd: BTM BPG KMAO Adattár. A restaurálás dátuma biztosan tévedés, hiszen a szobor 1979-es Süllyesztvény szállításkor készült fotón még erősen sérült, sőt Varga Imre 1982-es szakvéleménye is mint restaurálandót említi. A szobor bekerülésére, illetve restaurálására vonatkozó iratokat a Budapest Galéria nem őriz.

⁷⁸ ÁBTL 2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések. Összefoglaló jelentések. 106/6. 1989. június 3. A szobor – mint láthattuk – ezzel szemben eredetileg nem a kilátó csúcsán, hanem az építmény belsejében állt.

ból öntött, bronzírozott példánya tette teljessé.⁷⁹ A szobor 1945-ben már nem állt, ugyanis 1933 szeptemberében ledöntötték, összetörték és ellopták. A terméskő talapzatra erősített fém E betűt és a babérágat már néhány évvel korábban eltulajdonították.⁸⁰ A rendőrség a tolvajokat – Magyar-Hám József kocsi- és Puskás György napszámot – néhány napon belül elfogta. „Magyar-Hám azt mondta, ócskavasat, bronzot, vagy más ilyenfajta öntvény kellene szerezni, az ócskások jól megfizetik, 80 fillért adnak egy kilóért. Puskásnak erre eszébe jutott, hogy a budakeszi erdőben, ahol tavaly dolgozott, meglehetősen elhagyatott helyen áll az Erzsébet királyné-szobor. A két barát végül megegyezett, hogy ellopja a szobrot. Kimentek a budakeszi erdőbe, terepszemlét tartottak, azután ledöntötték a szobrot, összetörték és a bronzdarabokat Budapestre hozták. Apró darabokra törték, hogy felismerhetlenné tegyék és házalni kezdtek vele az ócskavasasoknál. Az ócskavas ára azonban időközben esett és a kereskedők csak 20–30 fillért akartak érte adni. Magyar-Hám és Puskás ezt kevésnek tartották, elhatározták, hogy inkább elteszik olyan időre, amikor emelkedik az ára. A szőnyi-úti homokbányaiba vitték a szoborroncsokat és elásták azzal, hogy egyszer majd előveszik, mikor jobban értékesíthetik.”⁸¹ A rendőrség kiásatta és a főkapitányság épületébe szállította a szobortöredékeket, további sorsuk ismeretlen. A törvényszék Magyar-Hámot három, Puskást két és fél évnyi börtönbüntetésre ítélte. Az előbbi a tárgyaláson azzal védekezett, hogy nem tudta, hogy Erzsébet királyné szobráról van szó, „azt hitte, egy jótékony grófnő szobra áll a Jánoshegyen”.⁸² 1941 végén a főváros polgármesteri kezdeményezésre elhatározta a szobor pótlását,⁸³ és a haraszi mészkőben kivitelezendő mellszobor tervének elkészítésével Csúcs Ferencet bízták meg.⁸⁴ A szobor felállításának és későbbi eltávolításának pontos dátuma nem ismert, elhelyezése azonban biztosan megvalósult, ahogy azt egy aukción feltűnt amatőr fotó is bizonyítja, ami a már az erdőben álló szobrot ábrázolja.⁸⁵ Ennek segítségével lehetett azonosítani a büszk nagymintájaként azt a gipsz mellszobrot, ami a Fővárosi Képtár anyagából került a Magyar Nemzeti Galériába.⁸⁶ A mellszobor – ellentétben elődjével – uralkodónéi attribútumok nélkül, idősebb korban ábrázolta Erzsébetet.

Az önálló köztéri Erzsébet-ábrázolások esetében 1947-ben még a helyreállítás lehetősége is szóba került. A *Világ* ez év novemberében arról számolt be, hogy Körmenyi Frim Jenőnek az ostrom alatt megsérült margitszigeti szobra „fejtellenül hever a parkban”, hiányzó részét pedig egy ismeretlen nő elvitte, hogy megmentse a pusztulástól. A sziget vezetősége szerette volna a szobrot restaurálni, ezért a sajtón keresztül arra kérték az illetőt, vigye vissza a

⁷⁹ *A királyné imázsamolya*. Alkotmány, 1902. június 22. 5. A sajtó tévesen bronzszobrot említ, de ez a félreértés gyakori a korszak tudósításaiban. Liber Endre tévesen 1906-ot említ a szobor felállításának dátumaként. Liber: *Budapest szobrai*, 255. Ez az információ hagyományozódott a modern szakirodalomban is. Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 86. Egy 2007-ben megjelent kötet forrás megjelölése nélkül már jelezte, hogy elképzelhető, hogy valójában 1902 a felállítás időpontja. Farkas–Kaján–Kovács: *Erzsébet királyné emlékezete képeslapokon*, 28.

⁸⁰ *Vandal gonosztevők szétrombolták Erzsébet királyné budakeszi szobrát*. Budapesti Hírlap, 1933. szeptember 7. 5.

⁸¹ *Elfogták az Erzsébet királyné-szobor két tolvaját*. Budapesti Hírlap, 1933. szeptember 16. 8.

⁸² *A Erzsébet-szobor rombolói a bíróság előtt. Súlyos börtönbüntetést kaptak*. Budapesti Hírlap, 1933. szeptember 21. 7.

⁸³ *Új szobrok és emléktáblák*. Ujság, 1941. december 16. 4.

⁸⁴ *Szobrot állít a székesfőváros Erzsébet királynénak*. Szépművészet, 3. évf. (1942) 2. sz. 45.

⁸⁵ Darabanth 33. Nagvaukció, 2020. április 21. 11576. tétel.

⁸⁶ Gipsz, 49 cm, jelezve a bal váll alatt: Csúcs 942. Maradvány a Fővárosi Képtár anyagából. SZM–MNG Szobor Osztály és Éremgyűjtemény, ltsz. 56.753-N.

szoborfejet.⁸⁷ Ez valószínűleg nem történt meg, így a szobor fej nélküli, erősen sérült torzóját ma a Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár őrzi.⁸⁸

A Ferenc Józseffel közös ábrázolások legrepresentatívabbja az a négyalakos szoborcsoport volt, amely akkor a Műegyetem könyvtárépületének előterében állt, de eredetileg a budapesti új országházba szánták. A király és a királyné koronázási öltözéket viselő alakjai felé olajágot nyújtó magyar ruhás anyát és kardját nyújtó magyar ruhás férfit ábrázoló szoborcsoport történetét az ötlettől a pályázaton át a megvalósulásig Kelecsényi Kristóf művészettörténész dolgozta fel levéltári források alapján a parlament szobrait bemutató kismonográfijában.⁸⁹ Az uralkodópár szobra felállításának ötletét Tisza Lajos király személye körüli miniszter, az országházépítés végrehajtó bizottságának elnöke vetette fel 1893-ban. Az elképzelésben egy, a köztintzményi portrérepresentáció hagyományos keretein túlmutató, nagyobb szabású, emlékműszerű kompozíció képe bontakozott ki. Ennek megvalósítására pályázatot írtak ki, amelynek beadási határideje végül 1895. február 1. lett. A bírálóbizottság azonban a beérkezett minták egyikét sem találta kivitelre alkalmasnak, és végül úgy döntöttek, hogy a legtöbb szavazatot kapott három pályamű alkotóját szűkkörű második fordulón való részvételre hívják fel. Határoztak a szoborcsoport helyéről is: eredetileg az épület reprezentatív kupolacsarnokára gondoltak, végül a főlépcsőház terét jelölték ki. A második fordulón Mayer Ede, illetve Szécsi Antal pályatervét találták a legsikerültebbnek, a döntéshozatal körüli viták miatt azonban a két alkotót végül 1897 elején újabb tervek beadására kérték. Ezek elbírálása már Erzsébet királyné halála után, 1899 januárjában történt, ahol Szécsi tervét fogadták el, aki a szoborcsoport elkészítését négy évre, súlyát 40 tonnára becsülték. Statikai okokból elvetették a lépcsőházi felállítást, és ismét a kupolacsarnok mellett döntöttek. A szoborcsoport elkészítése megindult, 1903 végén megkezdődött az alkotás egy részének márványba faragása is, azonban 1904 júniusában Szécsi elhunyt. A munka befejezését végül a pályázaton alulmaradt Mayer Ede kapta. A Neő Béla által 1906 elején kiadott parlament-díszalumban közölt fotón már a kupolacsarnokban látjuk a szoborcsoportot, a fényképet alaposabban szemügyre véve azonban nyilvánvaló, hogy valójában a tervezett állapotot mutató montázsról van szó, amihez a gipsz nagyminta fényképét használták fel.⁹⁰ 1907 februárjában az Országos Képzőművészeti Tanács elé utalták az elkészült posztamens és főalakok bírálatát, a bizottság pedig azon véleményének adott hangot, hogy a szoborcsoportot ne állítsák fel. Majd egy évvel később az országház építési bizottsága késznek nyilvánította az alkotást, annak bírálata előtt azonban Mayer Ede is elhunyt. Mivel akkor már sem Tisza Lajos, sem a parlament építész, Steindl Imre nem élt, az ügy gazdátlan maradt, az alkotás pedig a Műegyetemre került.⁹¹ Ugyanis gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök a szoborcsoportot Ferenc József 1910. május 25-i látogatása, a zárókőletétel emlékére a Műegyetemnek ajándékozta.⁹² Az alkotást a könyvtár előcsarnokában helyezték el.

⁸⁷ *Ezt hallottuk...* rovat. Világ, 1947. november 5. 2.

⁸⁸ A torzó jelenleg a Fővárosi Képtár külső szoborraktárában található, leltári szám nélkül. Köblös Péter szíves közlése.

⁸⁹ Kelecsényi: *Az Országház szobrai*, i. m.

⁹⁰ A fotó nyomán terjedt el az a szakirodalomban többször is megjelenő elképzelés, hogy a szoborcsoportot a parlament kupolacsarnokában ténylegesen is felállították. Vö. például: Mikó–Sinkó (szerk.): *Történelem – Kép* kat. sz. XIV–13., 679.

⁹¹ Kelecsényi: *Az Országház szobrai*, 88–98.

⁹² Az ajándékozás tényéről az 1911/1912-es tanévet megnyitó prorektori beszéd számolt be, amelyben K. Jónás Ödön alapozási nehézségeket említett a parlamenti felállítás meghiúsulásának okaként. Egyben megköszönte Várdai Szilárdnak, a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola igazgatójának közreműködését a megszerzésben és elhelyezésben. *A Műegyetem megnyitása*, 7. Az ajándékozás-

Az 1948. szeptember 23-i rektori tanácsülésen Csűrös Zoltán rektor kérte a tanács hozzájárulását ahhoz, hogy „a szobor másol elhelyezése ügyében felterjesztést intézhessen a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez”.⁹³ November 23-án Tolnai Gábor miniszteri osztályfőnök levélben kereste meg Vayer Lajos művészettörténest, a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának vezetőjét: „A Műegyetem Tanácsa kéri, hogy a nem műegyetemi tulajdonban lévő történeti értékű szoborcsoportot valamelyik múzeumban vagy másol helyettessem el. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa felhívásomra jelentette, hogy a mű nagy méreteire való tekintettel nem tud megfelelő helyet biztosítani a szoborcsoport számára. [...] Ezért szükségesnek tartom, hogy egy alkalmi bizottság létesüljön, mely a szoborcsoport művészi értékéről s elhelyezésére vonatkozólag javaslatot tesz.”⁹⁴ Vayer december 3-án tájékoztatta a minisztériumot a bizottság két nappal korábbi szemléjének eredményéről. „Megállapítja, hogy sem művészi, sem történeti szempontból nem javasolja a megőrzést. A szállítási és bontási költség fejében átadható mint márványanyag esetleg a Képző- vagy Iparművészeti Főiskola számára.”⁹⁵ Ortutay Gyula miniszter 1948. december 28-i keltezésű levelében (210.536/1948. számon iktatva a minisztériumban) arról tájékoztatta a Műegyetemet, hogy a „Ferenc József-szoborcsoportozatot a Képzőművészeti Főiskolának ajándékozta azzal, hogy annak kőanyagát tanulmányi célokra használja fel”. Ezt a rektor az 1949. január 18-i tanácsülésen jelentette be.⁹⁶ Végül a négy szoborból csak három érkezett meg a főiskolára, az olaját nyújtó anya figurája nyomtalanul eltűnt. A három átszállított figura közül kettő valószínűleg kispasztikák formájában él tovább. Erzsébet királyné carrarai márványalakja hosszú éveken keresztül a szabad ég alatt állt a Képzőművészeti Főiskola Epreskertjében, míg végül Káldi Richárd szobrászrestaurátor szakos hallgató állította helyre diplomamunkaként 1998-ban.⁹⁷ Ferenc József figurájából mindössze az országalmát tartó bal keze maradt meg, amely utóbb magángyűjteménybe került.⁹⁸ Először 2000-ben a Magyar Nemzeti Galéria *Történelem – Kép* című időszaki kiállításán lehetett megtekinteni,⁹⁹ majd 2010-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Levéltára által rendezett *Ferenc József és a Műegyetem* című tárlaton mutattuk be.

Zala Erzsébet-emlékművének bontása és újraállítása

Az emlékmű a fennmaradt fényképfelvételek tanúsága szerint Budapest ostroma során csak kisebb sérüléseket szenvedett. A szobor jól látható egy amatőr fotón, amely a bronzalakot a lábainál ülő két fiatal nővel ábrázolja.¹⁰⁰ Ezen a felvételen a szobor teljesen épnek tűnik,

szal kapcsolatos egyéb dokumentumoknak a BME levéltárában nem sikerült nyomára akadni. Batalka Krisztina, a BME levéltárvezetőjének szíves közlése.

⁹³ Jegyzőkönyv a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem rektori tanácsának 1948/49. tanévi 2. rendes üléséről, 1948. szeptember 23. BMEL VIII. 04.b. fol. 8.

⁹⁴ Tolnai Gábor levele Vayer Lajosnak. MNM TKCs Irattár, ügyiratszám: 208.422/1948. VI.2.

⁹⁵ Vayer Lajos szakvéleménye. MNM TKCs Irattár, ügyiratszám: 74/1948. Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy felhívta figyelmemet a forrásokra.

⁹⁶ Jegyzőkönyv a József Nádor Műszaki Egyetem rektori tanácsának 1948/49. tanévi 6. rendes üléséről. 1949. január 18. BMEL 4/a., 4/b., X. 361/a 1948–1949. fol. 49. A BME levéltárában két iktatott iratra található utalás ebben az ügyben, mindkettő műegyetemi rektori tanácsi határozat alapján született, és egyik sem található meg jelenleg a gyűjteményben (2757/1948 és 20/1949). Létükre csak az iktatókönyvi bejegyzés utal. Batalka Krisztina közlése.

⁹⁷ Mikó–Sinkó (szerk.): *Történelem – Kép*, kat. sz. XIV–13., 679–680.

⁹⁸ Jelenleg letét a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban.

⁹⁹ Mikó–Sinkó (szerk.): *Történelem – Kép*, kat. sz. XIV–13.

¹⁰⁰ Fortepan, adományozó: Karabélyos Péter, azonosító: 57341.

leszámítva, hogy – ironikus módon – épp a mellrészén érte feltehetően repesztől származó sérülés, aminek következtében átlukadt a bronzanyag. Úgy tűnik, a szobor megmászhatósága profi fényképészt is felvétel készítésére sarkallt: Fried János 1948 augusztusában egyenruhás úttörővasutasokat örökített meg az MTI számára a Március 15. téren. Az egyéni és páros portrék mellett néhány felvételen a nyolc gyerek csoportba rendeződik, és a fotók egyikén¹⁰¹ épp Erzsébet bronzalakját lépik el, így a szobor állapota szinte egyáltalán nem állapítható meg róla.¹⁰²

A *Szabad Művészet* sajtószemléje szerint a *Kis Újság* 1949. március 6-án közölt interjút Pogány Ö. Gáborral, a Fővárosi Múzeumok igazgatójával, amelyben a művészettörténész a budapesti szobrok sorsáról nyilatkozva azt mondta, hogy az „Erzsébet-szobrot valamelyik park meghitt sarkában fogjuk felállítani”.¹⁰³

A *Világosság* 1950 októberében a budapesti köztéri szobrokról közölt hosszabb cikket, aminek fókuszában – és címében – a tervezett Sztálin-emlékmű állt. A szerző szerint Budapestet azért is nevezhetik a rossz szobrok városának, mert a Horthy-korszakban a megörökítésre kiválasztott személyiségek nem adhattak a szobrászoknak kellő ihletet, és az alkotások „művészi voltával keveset törődtek a múltban, annál inkább vigyáztak arra, hogy lehetőleg egyetlen hétpróbás népnúzó se maradjon ki azok közül, akiknek szobrot állítottak”. A cikkíró örömmel konstataulta, hogy már megindult ezeknek az alkotásoknak az eltávolítása, „de például a magyarfaló Habsburg királyfi, Rudolf trónörökös emlékét hirdető szobor még ott éktelenkedik a Városligetben”.¹⁰⁴ (Hogy az alapvetően természettudományos érdeklődésű, az apjától éltérő nézetű miatt az érdemi közéleti és politikai szerepvállalás lehetőségétől egész életében megfosztott, a nyilvános szereplései során a magyar nemzettel szimpatizáló főherceg¹⁰⁵ „magyarfaló” volta mit takart, arra a szerző nem tért ki.) Ugyancsak sérelmezte viszont, hogy Erzsébet királyné szobra – amelynek elhelyezésével véleménye szerint Petőfi (úgy is, mint az *Akasszátok fel a királyokat* szerzője) emlékét akarták megcsúfolni – még mindig állt a költő bronzalakjának közelében. „A bronzszobrot egy oszlopcsarnokban állították fel, ami ez esetben kifejezetten előnyös, mert a teljesen művészietlen, idejétmúlt szobrot elrejtették, de így is eléggé zavarja Petőfi terének hangulatát. Az Erzsébet királyné-szobor bronzanyagát hasznosabb célokra lehetne felhasználni.”¹⁰⁶ Arról, hogy Erzsébet királyné kedvelte Petőfi költészetét, és szimpatizált az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eszméivel, vagy arról, hogy az uralkodóhűség és a szabadságharc kultusza hogyan fért

¹⁰¹ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-FRATH19483089004.

¹⁰² Egy emlékmű megmászhatóságát, illetve megmászásának motivációját és dokumentált alkalmait legutóbb Debreczeni-Droppán Béla tematizálta Strobl Alajos budapesti Arany János-emlékművét bemutató monográfiájában. Debreczeni-Droppán: *A múzeumkerti Arany János-szobor*, 274–277.

¹⁰³ *Lapszemle*. Szabad Művészet, 3. évf. (1949) 4. sz. 169. A jelzett interjú meglepő módon sem a *Kis Újság* említett számában, sem más 1949-es lapszámaiban nem található.

¹⁰⁴ A szöveg hangvétele összecseng az olvasói levélével, amit Réti Miklósné, a Szabad Nép Munkáslevelezési Osztályának vezetője továbbított 1950 júniusában a budapesti szoborügyekekben illetékes Emlékmű Felügyelőségnek: „Utamon naponta a városligeti főúton [...] látom ötször-hatszor, még neki illusztris helyen a Gerbeaud volt nyári helyisége mellett «Rudolf trónörök» [sic!] bronzszobrát. Ott volt ez május elsején is talán azért, hogy végignézze a munkások szép és igen jól sikerült felvonulását és multságát. Nem tudom, van-e szándékosság benne, vagy csak hanyagság az, hogy még mindig ott van. Ezért hívom fel a Szerkesztő elvtárs figyelmét, hogy ezt a vadászruhába öltöztetett bronzszobrot az illetékesek méltó helyére, az olvasztóba szállítsák.” BFL XXIII. 114. 3835–215/1950.

¹⁰⁵ A témáról részletesebben lásd: Kaján: *Rudolf trónörökös*, i. m.; Vér: „*Rezső királyfink*”, i. m.

¹⁰⁶ (Cs. Gy.): *Elkészültek felszabadítónk, a nagy Sztálin budapesti szobrának tervei*. Világosság, 6. évf. (1950) október 5. 232. sz. o. n.

meg egymás mellett már a 19. század végének közgondolkodásában is, az erősen sarkított cikkben természetesen nem eshetett szó. (Érdemes megemlíteni, hogy az Erzsébet versus Petőfi narratíva a *Magyar Ifjúság* egy a Március 15. tér művészeti emlékeit bemutató cikkében is megjelent 1976-ban, amely szerint „ma már kevesen tudják, hogy a Petőfi-szoborral egy Habsburgokat dicsőítő emlékmű nézett farkasszemet”.¹⁰⁷)

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1950. december 5-i ülésén Radics Rudolf, a Népművelési Osztály vezetőjének javaslata került napirendre budapesti szobrok, emlékművek és emléktáblák eltávolításának ügyében. Az ennek elején megfogalmazott „politikai szempontok” szerint „szocializmust építő magyar népköztársaságunk fővárosának művészeti emlékeiben és szobraiban kifejezésre kell juttatni a szocialista jelleget. [...] Ezért [...] szükségesnek mutatkozik, hogy sürgősen eltávolítsuk azokat a szobrokat és emléktáblákat, amelyek nemcsak, hogy nem képviselnek haladó hagyományokat, hanem kifejezetten reakciós szelleműek, és az elmúlt korok kizsákmányoló osztályuralmát dicsőítik.”¹⁰⁸ Az eltávolítandó alkotások listájának legelején – azt követően, hogy leszögezik benne, hogy az egyházi jellegű szobrok lebontását politikai szempontból nem tartják időszerűnek – ott szerepelnek a Habsburg-családdal kapcsolatos köztéri emlékjelek: Rudolf trónörökös szobra,¹⁰⁹ Ferenc József emléktáblái, illetve Erzsébet királyné szobrai és emléktáblái – az utóbbiak közül a Március 15. téri emlékművet és a csillaghegyi büsztöt nevesíti a felsorolás.¹¹⁰ A Végrehajtó Bizottság az ülésen elhatározta a javaslatban szereplő szobrok és emléktáblák eltávolítását, és ennek határidejét 1951. június 30-ban jelölte meg.¹¹¹ Egy 1951. január 24-i dátumú előadói íven szereplő feljegyzés azonban a terv részleges megváltozását jelzi. A Radics Rudolf megbízott osztályvezető és Szőnyi József csoportvezető által szignált feljegyzés szerint ugyanis a Tanács bizonyos emlékművek és emléktáblák eltávolításához nem járult hozzá, így a korábbi intézkedés hatályát veszítette. A Rudolf trónörökössel és Ferenc Józseffel kapcsolatos alkotások bontását továbbra is tervezték, míg „Erzsébet királynő szobrai és emléktáblái” [sic!] a „Nem távolítandó el egyelőre” csoportba kerültek.¹¹²

A Népművelési Osztály a Végrehajtó Bizottság 1952. február 22-i ülésén mutatta be köztéri alkotásokra vonatkozó éves munkatervét. Az eltávolítandó szobrok listája a megelőző bő egy év serény munkájának köszönhetően immár hétre zsugorodott, és a második helyen – a Móricz Zsigmond körtéri Szent Imre-szobrot követően, amely kapcsán a javaslat kiemelte, hogy nem kifejezetten vallásos szobor, inkább a Horthy-korszak politikájának hú kifejezője¹¹³ – újfent ott találjuk Zala Március 15. téri Erzsébet-emlékművét, a következő megjegy-

¹⁰⁷ Dr. Maksay László: *Két évezred. Egy tér szobroiban, műalkotásokban elmesélve*. Magyar Ifjúság, 20. évf. (1976) 11. sz. március 12. 17.

¹⁰⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1. 1950. december 5. 26.

¹⁰⁹ Ligeti Miklós alkotását 1908-ban avatták a Városligetben. Történetéről bővebben lásd: Borovi: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*, i. m.

¹¹⁰ BFL XXIII. 102.a.1. 1950. december 5. 26.

¹¹¹ BFL XXIII. 102.a.1. 1950. december 5. 101–102.

¹¹² BFL XXIII. 114. 3835–236/1951.

¹¹³ Kisfaludi Stróbl Zsigmond alkotását 1930-ban a Szent Imre emlékévé eseményeként avatták fel a mai Móricz Zsigmond körtéren. A herceg figuráját körülvevő mellékalakok a magyar ifjúság kifejezői voltak, és valóban a készítés korának típusait ábrázolták. Liber Endre leírása szerint: „Jobb oldalon liliumot nyújtó díszruhás leány omlik térdre, mellette szívét felajánló iskolás leányka és egy imára kulcsolt kezű levente áll. A baloldali csoportban egy kis parasztleány áhítattal tekint a szoborra, mellette átszellemült arcú cserkész, e mögött pedig Emericánás diák áll levett kalappal.” Liber: *Budapest szobrai*, 374.

zessel: „A bronzalak művészi értékű, elraktározását javasoljuk. A kupolacsarnok lebontását, vagy átalakítását javasoljuk.”¹¹⁴ Ugyanezen év őszén, október 23-án, a Végrehajtó Bizottság ülésén a Népművelési Osztály az 1951 februárjában alakult Emlékműfelügyelőség munkájáról számolt be, amelynek fő feladata a budapesti köztéri szobrok és emléktáblák nyilvántartása és karbantartása, valamint új emlékművek állítása volt, de ezekben az években tevékenységük fontos részét képezte a nemkívánatos monumentumok eltávolítása is. A beszámoló fő okai az Emlékműfelügyelőség belső működésével kapcsolatban megfogalmazott kritika és a szervezet átalakítási tervei voltak. Mindenesetre kitértek az elért eredményekre is, többek között arra, hogy megalakulásuk óta négy nagyobb és két kisebb szobrot is eltávolítottak – köztük Rudolf trónörökösét¹¹⁵ és két kisebb Erzsébet királyné-ábrázolást.¹¹⁶ A Március 15. téri szobrot azonban az év folyamán továbbra sem bontották le.

Amikor a Végrehajtó Bizottság 1953. január 15-i ülésén ismét szoborügyekről, ezúttal felállítandó emlékművekről tárgyalt, az Ady Endre emléket megörökítő köztéri alkotásra kiírandó pályázat kérdése is napirendre került.¹¹⁷ A Népművelési Osztály Szőnyi József osztályvezető által bemutatott elképzelése szerint az emlékmű a Március 15. térre, az Erzsébet-szobor helyére került volna, amely utóbbinak lebontására – mint olyasmire, ami „különbösen is időszerű és szükséges” – egyben ismételten javaslatot tettek.¹¹⁸

A szobor bontási határozatát a Népművelési Osztály 1953-as nyilvántartókönyvének tanúsága szerint végül november 12-én adták ki.¹¹⁹ A bontás részletei az iratanyag későbbi selejtezése miatt nem ismertek, azt valószínűleg csak a következő év folyamán hajtották végre.¹²⁰ Járai Rudolf 1954. július 27-én az MTI számára készült felvételein már üresen látjuk a körcsarnokot.¹²¹ A lebontott szobor a sajtó tudósítása szerint a Kiscelli Múzeum raktárába került.

A Népművelési Osztály egyik meg nem nevezett munkatársa 1959-ben nyilatkozott az *Esti Hírlap*nak a főváros szobrainál. A cikk nem meglepő módon egészen eltérő hangot ütött meg, mint a *Világosság* kilenc évvel korábbi szövege, most elsősorban a fővárosiak életének részeként mutatták be a köztéri alkotásokat: a hozzájuk fűződő érzelmi viszonyról, a legrégibbi és a legújabb szobrokról esett szó benne, bár a szoborrongálásokról szólva némi

¹¹⁴ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1. 1952. február 22. 18.

¹¹⁵ A szobor bontásáról a Népművelési Osztály fennmaradt iratanyaga alapján lásd: Borovi: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*, 369–370.

¹¹⁶ A jelentés nem tér ki pontosan arra, hogy mely Erzsébet-szobrokról volt szó, és a Népművelési Osztály fennmaradt iratanyaga sem ad erről információt, de az egyik talán Körmenyi Frim Jenő margitszigeti szobra, a másik pedig Csúcs Ferenc jánoshegyi alkotása lehetett. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1. 1952. október 23. 20–23.

¹¹⁷ A javaslat szerint az előző évben a Népművelési Minisztérium kívánságára Csorba Gézárt bízták meg Ady-szobor készítésével, de az emlékműtervet a bizottság nem találta megfelelőnek, ezért határozta el a nyílt pályázat kiírását.

¹¹⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1. 1953. január 15. 18. 4–5. Az ülésen szóba került az is, hogy befejeződött a millenniumi emlékmű építészeti részének helyreállítása, így már csak az van hátra, hogy elkészítsék a Habsburg uralkodókat váltó erdélyi fejedelmek, illetve a két szabadságharc vezérének – azaz II. Rákóczi Ferencnek és Kossuth Lajosnak – szobrait, valamint a hozzájuk kapcsolódó narratív domborműveket. Uo. 7.

¹¹⁹ BFL XXIII. 114. 78. kötet, 87. tétel.

¹²⁰ A Népművelési Osztály 1953-as és 1954-es nyilvántartókönyvében nem szerepel hivatkozás a bontással kapcsolatos további iratokra.

¹²¹ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-1956377.

kritikus hang is vegyült bele. A riporter azokról az emlékművekről is kérdezett – egyet, Erzsébet királyné szobrát név szerint is megemlítve közülük –, „amelyek akár szellemiségüknel fogva, vagy más okból lekerültek a talapzatról”. Az Osztály munkatársa válaszában elmondta, hogy a főváros gondoskodott azok szakszerű elhelyezéséről, és a Budapesti Történeti Múzeum (azaz a mai Kiscelli Múzeum) mellett épp helyreállítottak számukra egy épületet, ahol majd a Millenniumi emlékmű lebontott Habsburg-királyszobrai is elhelyezik.¹²²

Az Emlékmű Felügyelőség munkatársa, Kovács Ernő a kiscelli raktárról 1967. augusztus 28-án alaprajzot is készített, amelyen számokkal jelölte az egyes szobrokat. „A Kiscelli Múzeum külső szoborcsarnokának II. sz. helyisége” feliratú rajzon 79-es szám jelöli a szobrot, amely a hozzá kapcsolódó lista szerint „Erzsébet királynő, bronz”.¹²³

A Halászlány és az épület bontása

A királyné alakját néhány évre Zala egykori nagy riválisa, Strobl Alajos egy 1885-ös kútszobra, a Halászlány váltotta. Azonban nemcsak az állhatott a döntés hátterében, hogy egy egyszerű dolgozó ábrázolása váltsa a királynéét, hanem egy lokális tradícióra is utalhatott a szobor idehelyezése. A pesti polgári halász céh ugyanis 1862-ben a Hal téren (a mai Március 15. tér déli felét jelenleg délről határoló Belgrád rakpart 27. számú ház helyén) állította fel a Dunaiszky László által mintázott, halászlányt vagy haláruslányt ábrázoló kútszobrát, amit 1899-ben a Belváros rendezése során a Népligetbe helyeztek át, és az 1950-es években is ott állt.¹²⁴

Strobl szobrának „helyzetbe hozása” a szobrász korabeli recepciójával is összhangban állt. Henszlmann Lilla 1955-ös monográfiája a „haladó hagyomány” reprezentánsaként mutatta be az alkotót, „a magyar realista szobrászat egyik legnagyobb mesterét” fedezve fel a dualizmus korának egyik legfoglalkoztatottabb emlékműszobrászában. A látszólagos ellentmondást a szerző úgy oldotta fel – meghatározva ezzel Strobl helyét a marxista művészettörténet kánonjában –, hogy olyan alkotóként jellemezte, aki „a művészetet irányító feudálburzsoázia”¹²⁵ által meghatározott közegben igyekezett a maga művészi igazságát megtalálni és érvényesíteni. „Ilyen lehetőségek között a képzőművészeknek és főleg az emlékműveket alkotó szobrászoknak a munkája úgy alakult és olyan mértékben válhatott maradandóvá, ahogy tehetségük nagysága és jellege, emberi magatartásuk emelkedettsége felfogásukat ezeken a kereteken túllendíteni képes volt”¹²⁶ – vélekedett Henszlmann könyve bevezetőjében. A szobrász életművét legitimáló monográfia fontos eleme a *Halászlány* értékelése, amelyben a szerző Strobl nép iránti érdeklődésének megnyilatkozását látta. Ebben véleménye szerint a szobrász hazaszeretete nyilvánult meg. A kútszoborral, amely eredetileg „a mai Sztálin-út 28. számú bérház *sivár* [kiemelés tőlem – B. D.] udvarát”¹²⁷ díszítette, „a népi-nemzeti eszmék széthullása idején”¹²⁸ Strobl mert a kispolgári parasztszáner által kompromittált népi témához nyúlni, és sikeresen folytatta Izsó Miklós és a nemzeti romantika

¹²² Nóti Ilona: *Kérdések és válaszok bronzférfiakról és kőasszonyokról*. Esti Hírlap, 1959. november 3. o. n.

¹²³ A rajzokat és a listát is tartalmazó, „Kiscelli raktár anyaga 1967 III. füzet” feliratú füzet az Emlékmű Felügyelőség munkájával kapcsolatos különböző feljegyzéseket tartalmaz. BTM BPG KMAO Irattár.

¹²⁴ Liber: *Budapest szobrai*, 151. A restaurált szobor 1985-ben ismét a Belvárosba, a Kristóf térre került.

¹²⁵ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 6.

¹²⁶ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 7.

¹²⁷ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 25.

¹²⁸ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 26.

örökségét.¹²⁹ „Alakja, arca nemesen egyszerű, tiszta, magabiztos lényé semmi hasonlóságot nem mutat kora népszínműveiben szereplő, szentimentális, hamis népi karikatúráival. [...] [Strobl] népi témához nyúlva, nem követte a kora kultúrájában szinte egyedül uralkodó olcsó megjelenítési módszert, a felületes idealizálást, azt az idillé szelídítést, melyet például egy évtizeddel a Halászlány után Róna József A kis türelmetlen című szobrában gátlás nélkül érvényesített.”¹³⁰

A *Béke és Szabadság* 1954. szeptember 1-jén számolt be arról, hogy a Fővárosi Tanács a szobrot, amely „a nagy nyilvánosság elől elrejtve áll”, köztérre, valószínűleg valamelyik parkba fogja áthelyezni.¹³¹ A következő év januárjában pedig arról tudósított az újság, hogy a „nagy művészi értékű” alkotás a néhány hónapja eltávolított Erzsébet királyné-szobor kupolás csarnokába fog kerülni, és ennek érdekében már zajlik az építmény restaurálása.¹³² A cikk mellett közölt fotó alapján úgy tűnik, hogy a *Halászlány* eredeti talapzatát már elhelyezték a csarnok belsejében. Az Erzsébet-emlékmű épületében felállított szobor számos, az 1950-es évek második felében készült amatőr fotón megjelenik,¹³³ de ismerünk olyan, a tér északi részét ábrázoló képeslapot is, amelyen a pavilonban jól kivehető Strobl alkotása.

A *Magyar Nemzet* 1958 februárjában közölt egy olvasói levelet, melynek szerzője azt javasolta, hogy a Petőfi-szobor méltóbb elhelyezése érdekében bontsák le az Erzsébet-emlékmű épületét, és a helyén állítsák újra a költő bronzalakját. A szerző kritikával illette, hogy az építményben akkor a *Halászlány* állt: a „kis »Pantheon« jelenlegi, ideiglenes lakója Stróbl Alajos »Halászlánya«, úgy hat itt, mint a szárazra vetett hal. Stróbl mester alkotása megérdemelné, hogy helyreállítva, mint díszkút – ez volt eredetileg – illő helyre kerüljön.”¹³⁴ A szobor további sorsát végül nem ez, hanem a rongálók döntötték el, a sajtó 1959 márciusában számolt be arról, hogy az alkotást megcsonkították: összekarcolták, összefirkálták, kezét, illetve egyik karját letörték, és emiatt elhatározták a lebontását és rövid időn belül múzeumba szállítását. A cikkíró úgy tudta, hogy talán a Danubius-kút egyik eredeti nőalakja kerül a helyére¹³⁵ – az eredetileg a Kálvin téren állt, Ybl Miklós és Fessler Leó műveként 1883-ban elhelyezett és a második világháborúban súlyosan sérült alkotás rekonstrukcióját 1959 júliusában állították fel a mai Erzsébet téren.

¹²⁹ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 26. A szobor kitüntetett szerepét Henszlmann interpretációjában az is jól mutatja, hogy a következő évben a *Szabad Művészetben* megjelent, a 19. század három általa legjelentősebbnek tartott szobrászát – Ferenczy Istvánt, Izsó Miklóst és Strobl Alajost – bemutató cikkében is megemlékezik róla, és a három reprodukción is közölt Strobl-mű közül az egyik éppen ez. (A felvétel még a Gschwindt-ház udvarán mutatja a szobrot.) Henszlmann: *Ferenczy – Izsó – Stróbl*, 380.

¹³⁰ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 26.

¹³¹ *Három szép szobor*. *Béke és Szabadság*, 1954. szeptember 1. 18.

¹³² *A Halászlány szobra kerül a Március 15 térre*. *Béke és Szabadság*, 1955. január 5. 19. Ugyanerről számolt be egy héttel később az *Esti Budapest* is. A lap a szobor fotóját is közölte, amely a felvétel szögéből ítélve már az eredeti talapzatáról való leemelése után készült. *Esti Budapest*, 1955. január 12. 5.

¹³³ Fortepan 110021, 110022, 117509, 127877, 127879, 197230, 197689, 197690.

¹³⁴ Hopp Lajos: *Méltóbb helyre a Petőfi-szobrot*. *Magyar Nemzet*, 1958. február 26. 48. 8.

¹³⁵ baktai: *Költözik a Halászlány*. *Népszava*, 1959. március 3. 3. A szobor már hiányzó bal kézfejjel látható a Fortepan 197690 számú, Keveházi János adományozótól származó felvételén.

A *Halászlány* szobor a leírókarton és a leltárkönyvek tanúsága szerint csak 1962-ben került hivatalosan a Budapesti Történeti Múzeum műtárgyanyagába.¹³⁶ Az alkotást később a Vármúzeum földszinti előcsarnokában állították ki,¹³⁷ jelenleg pedig a múzeum igazgatósági folyosóján, a főigazgatóság bejárata mellett áll.

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1958. július 11-i ülésén került napirendre az Idegenforgalmi Állandó Bizottságnak az 1958–1960 közötti időszakra vonatkozó hároméves terve a főváros turisztikai fejlesztéseivel kapcsolatban. A legszükségesebb idegenforgalmi beruházások közé sorolták a Március 15. tér rendezését, a római kori romok feltárásának folytatását, az ezzel kapcsolatos földalatti múzeum újbóli megnyitását, valamint 1960-ig romterület kialakítását. Ennek részeként javasolták, hogy „innen más megfelelő helyre kerüljön a volt Erzsébet királyné emlékmű, amelyben jelenleg Stróbl Alajos »Halászeány« szobra áll”.¹³⁸ Az *Esti Hírlap* a következő év áprilisában arról számolt be, hogy hamarosan döntenek a kupolás csarnok sorsáról, amelyet a cikkíró szerint a felállítás óta számos kritika ért, mert „a városrendezők nem tartották odavalónak és állandóan sürgették elhelyezését”. Az írás szerint a *Halászlány* eltávolítását használta fel az Emlékmű Felügyelőség arra, hogy javaslatot tegyen az építmény lebontására, és úgy vélték, az minden valószínűség szerint meg fog történni. A cikk szerint több ötlet is megfogalmazódott a köralakú csarnokkal kapcsolatban: egyesek valamely fürdő területén ivócsarnokként látták volna szívesen, más elképzelések szerint Csikász Imre egy lányfiguráját vagy az egykor a Kálvin téren állt Danubius-kút egyik eredeti szoboralakját lehetett volna felállítani benne, miután a kút rekonstrukcióját az Engels (a mai Erzsébet) téren felállították.¹³⁹

Az épület bontására még 1958 folyamán sor került. Vadas Ernő 1959. december 30-án az MTI számára a Március 15. téren készült felvételein a háttérben látható a régi Erzsébet híd romos pesti pilonja, az előtérben pedig az Erzsébet-emlékmű lebontott épületének kannelűrázott oszloptörzseit és egyéb faragott kövei hevernek. Az egyik fotón épp daruskocsi emeli az egyik profilozott kőelemet. A fényképhez kiadott eredeti képaláírás szerint: „Megkezdték a rom kőhalom eltakarítását az 1945 januárjában, a Pestet kiürítő német haderő által felrobantott Erzsébet híd éppen maradt pesti hídfőjénél, a Duna parton.”¹⁴⁰ Arról, hogy a kövek az Erzsébet-emlékmű nem sokkal korábban lebontott épületének részei voltak, nem szól a tudósítás. A maradványok további sorsáról, illetve arról, hogy az építményt a későbbiekben máshol, más funkcióban felállították volna, nincs tudomásunk. A *Magyar Nemzet* a következő év januárjában a római kori romok feltárásáról beszámoló helyszíni riportjában már így írt a kíváncsiskodókról: „Hol látható a római fal?! – kérdezősködtek a köveket emelgető munkásoktól. Odamentek a Március 15 tér sétányára, ahol az Erzsébet királyné féle kupola utolsó maradványait villanyfúróval bontogatták overálos emberek.”¹⁴¹

¹³⁶ A Múzeum nyilvántartásában „hivatali átengedés leletként, 1962” megjelöléssel szerepel, ltsz. 62.198.1-2. A Szent János téri Nepomuki Szent János-szoborral (ltsz. 62.197.1-2.) együtt érkezett. Kőbölös Péter szíves közlése.

¹³⁷ A szobor jól látható Kollányi Bélának a királyi palota helyreállítását és újrashasznosítását bemutató könyvében a múzeum földszinti lépcsőcsarnokát ábrázoló fotón. Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 97.

¹³⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1958. július 11. 16.

¹³⁹ Rövidesen döntenek a Március 15 téri kupolás csarnok sorsáról. *Esti Hírlap*, 1959. április 4. o. n.

¹⁴⁰ A felvételek: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-812571 (eredeti MTI-azonosítója: VA19591230009), MTI-FOTO-812570 (VA19591230008).

¹⁴¹ sz. j.: *Feltárták Castellum Romanum erődjének nyugati falát. Az Erzsébet híd építése idejére ideiglenesen betemették az értékes leletet.* *Magyar Nemzet*, 1960. január 8. 3.

Erzsébet királyné recepciója az 1960-as években: utcanév-átnevezési kísérlet

A magyarországi Erzsébet-mítosz főbb elemeinek tovább élését, egyben a királyné történelmi szerepének megítélésével kapcsolatos bizonytalanságot jól érzékelteti az a javaslat, ami a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1963. április 10-i ülésén került napirendre a zuglói Erzsébet királyné útja nevének megváltoztatásával kapcsolatban. Az útvonal 1870-től viselte a királyné nevét – egy kis megszakítástól eltekintve: a Tanácsköztársaság idején ugyanis rövid ideig Zrínyi Ilona útnak hívták.¹⁴²

A VB III. (Igazgatási) Osztálya az ülésen utcanévváltoztatásokkal kapcsolatos javaslatokat terjesztett elő, melyeket korábban szakmai szervezetekkel is véleményeztetett. Az Erzsébet királyné útja esetében a kezdeményező állítólag egy bizonyos Tóth Lajos volt, aki korábban „az elnöki Tanács, a Minisztertanács titkárságához, a Magyar Rádióhoz, a Népszabadsághoz, a Népszavához, az Esti Hírlaphoz, és ezzel párhuzamosan a Budapesti Pártbizottsághoz, a Fővárosi Tanács és a XIV. kerületi Végrehajtóbizottsághoz” fordult, azt kifogásolva, hogy Erzsébet királynéről még mindig van út elnevezve a főváros területén. (A levélíró figyelmét mindazonáltal elkerülhette, hogy az Erzsébet híd ugyancsak a királyné nevét viselte.) „Lehetetlennek tartja ezt, amikor a Habsburg ház elnyomta a magyar nemzetet. Ezen túlmenően Erzsébet királyné annak a Ferenc Józsefnek volt a felesége, aki az 1848-as szabadságharcot leverte.” Tóth az ülésen elhangzottak szerint hasonló tartalmú levéllel már korábban is fordult a XIV. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottságához, amely azonban a kerület Utcaelnevezési Bizottságának álláspontját tette magáévá, miszerint a név megváltoztatása nem időszzerű, de későbbi időpontban majd visszatérnek rá. Az Igazgatási Osztály az alábbi észrevételeket fűzte a javaslathoz: „Egyoldalról történelmi tény, hogy Erzsébet királyné magyarbarát volt. Más kérdés, hogy ez a barátság a nemzet egésze vagy az akkori uralkodó réteg iránti szimpátia volt, továbbá, hogy ennek az ún. magyarbarátságnak voltak-e konkrét eredményei. Ez külön történelmi elemzést igényel. Minthogy bizonyos értelmű rokonszenv a közvéleményből Erzsébet királyné irányában megnyilvánul, kérdéses, hogy az út elnevezésének megváltoztatása politikailag milyen ellenvéleményt alakítana ki.” Bár – tették hozzá – Erzsébet királyné szobrát, azaz Zala alkotását a Március 15. térről minden különösebb visszhang nélkül távolították el. Megjegyezték azt is, hogy az út nevének megváltoztatásával kapcsolatban más javaslat korábban még nem érkezett hozzájuk. Ezzel együtt alaposan megfontolandónak tartották, hogy helyes-e egy reprezentatív út Erzsébet királynéről való elnevezését meghagyni. Ezután a szakmai szervezetek véleményét ismertették: „A Történelmi Múzeum rámutat arra, hogy a szabadságharc leveretésekor Erzsébet királyné még nem volt I. Ferenc József felesége. Magyarbarátsága pedig – állítólag – általános volt, éppen úgy, mint a görögök iránti szimpátiája. Véleménye szerint amíg Erzsébet magyarok iránti szimpátiájának értékelése nyílt kérdés, maradjon meg az utóneve is, legalább addig, amíg a reprezentatív útvonalnak megfelelőbb nevet találunk. [...] A Párttörténelmi Intézet az elnevezés megváltoztatását nem tartja időszzerűnek, mert magyarok iránti rokonszenv folytán nem eshet a Habsburg ház többi tagjával azonos elbírálás alá.” Az Osztály az elnevezés további fenntartását javasolta a Tanácsnak.¹⁴³ Az út nevét sem ekkor, sem a későbbiekben nem változtatták meg.

Zala szobrának újraállítási terve, 1967–1970

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1967. november 22-i ülésén a Népművelési Osztály megtartotta éves beszámolóját az év köztéri szobrokkal kapcsolatos eredményeiről

¹⁴² Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza I.*, 43., 56–57.

¹⁴³ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1.

és az 1968-as esztendő terveiről. A felújítási feladatok közt az „Emlékszobrok” tételben az Erzsébet-emlékmű újraállítását is tervbe vették. „Zala kitűnő művészi értékű Erzsébet királyné szobrának javítása és felállítása a Városligetben” – szerepel a listában; erre, valamint a Széchenyi-emlékmű felújításának második ütemére, illetve Mayer Ferenc árvaházalapító mellszobrának¹⁴⁴ fel- (vagyis vissza)állítására összesen 855 000 forintot irányoztak elő.¹⁴⁵ A Végrehajtó Bizottság a javaslatok nagy részét elfogadta, de néhány projekt – így az Erzsébet királyné-emlékmű visszaállítása – megvalósítását az 1968. első félévi gazdálkodás eredményeitől tette függővé.¹⁴⁶ Az újbóli felállítás terve mindenesetre megjelent a sajtóban: a *Hétfői Hírek* néhány héttel később beszámolt arról, hogy az Erzsébet-emlékművet, amelyet a cikk azon szobrok között említett, amelyeket városrendezési szempontból kellett lebontani, valamint több, ugyancsak a Kiscelli Múzeum raktárában őrzött szobrot ismét köztéren, illetve múzeumban helyeznek el. Az uralkodóné ülőszobrának tervezett új helyeként a Városligetnek az Erzsébet királyné útjához közeli részét nevezte meg a cikkíró.¹⁴⁷

A Népművelési Osztály következő éves beszámolója 1968. november 22-én hangzott el. Ebben Zala Erzsébet királyné-szobrának újraállítását mint olyan tervet, amit korábban elfogadtak, de fedezet hiányában nem valósították meg, az 1969-es év tervei közé sorolták.¹⁴⁸

A Fővárosi Emlékmű Felügyelőség 1969 szeptemberében kötött szerződést Mendele Ferenc építésszel a szobor elhelyezési tervének és a talapzat terveinek elkészítésére,¹⁴⁹ azt követően, hogy a fővárosi szerv megsürgette a Képző- és Iparművészeti Lektorátust. Levelükben azt írták, az építész már április 9-én kijelölték a feladatra, a helyszíni szemlét és konzultációt pedig május 22-én megtartották, azonban a szerződést többszöri sürgetés ellenére sem küldték el korábban.¹⁵⁰

A fővárosi Végrehajtó Bizottság november 26-i ülésén azonban az újraállítás kérdése vita tárgyává vált. A Népművelési Osztály beszámolt arról, hogy az „Erzsébet szobor architektura [azaz posztamens] terve készül, azonban kapacitás hiányában a talapzat faragására és felállítására csak a jövő évben kerül sor”.¹⁵¹ Így azt az 1970-es év feladatai közé sorolták, a Városligetben történő októberi átadással, a munkálatokra pedig 150 000 forintot irányoztak elő.¹⁵² A javaslat vitájában Kurcz György főosztályvezető felidézte, hogy a szobor újraállításának tervezését két évvel korábban kezdték meg, azzal az alapindokkal, hogy az annak a Zala Györgynek az alkotása, aki a Millenniumi emlékmű tervezője is volt, „és a szobor kvalitásai alapján látták érdemesnek a népművelés akkori vezetői a szobor felállítását”. Elmondta, hogy emiatt az újraállítást továbbra is indokoltnak érzik, viszont „nem látnánk feltétlenül szükségesnek, hogy a szobor elhelyezése névvel megjelölve történjék”.¹⁵³ Tehát azt javasolta,

¹⁴⁴ Szécsi Antal mellszobrát 1886-ban állították fel Budán, a városmajori fiúárvaház előtti kis kertben.

¹⁴⁵ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1967. november 22. 9.

¹⁴⁶ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1967. december 6. 220.

¹⁴⁷ *Szobrok – raktárból*. Hétfői Hírek, 1967. december 11. o. n.

¹⁴⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1968. november 20. 31.

¹⁴⁹ A szerződés aláírt példánya: BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: Lekt 5970/69 153/3/69.

¹⁵⁰ Bodó József műszaki csoportvezető levele a Képző- és Iparművészeti Lektorátusnak, 1969. szeptember 6. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 153/2.69

¹⁵¹ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1969. november 26. 83.

¹⁵² Uo. 91.

¹⁵³ Uo. 180.

hogy a színvonalasnak ítélt alkotás ne emlékműként, hanem egyszerű díszítoszoborként kerüljön ismét köztérre. Hasonló történt a Balatonfenyvesi Nagybereki Állami Gazdaságban 1980-ban, ahol Rudolf trónörökös budapesti emlékművét „A vadász” megjelöléssel, az intézmény profiljára utaló zsánerszoborként állították újra.¹⁵⁴ Ezután Csehek Ferencné, az V. kerületi Tanács elnöke¹⁵⁵ jelentkezett szólásra, aki arra emlékeztetett, hogy a szobrot évekkel korábban „tulajdonképpen politikai szempontok miatt” távolították el. Bár művészi kvalitásai miatt indokoltnak látta, hogy a szobrot ne hagyják veszendőbe menni, nem tartotta feltétlenül szükségesnek, hogy közterületre kerüljön. „Mint műalkotást őrizzük meg” – javasolta, és azt vetette fel, hogy maradjon a restaurált szobor a Kiscelli Múzeumban. „Akár névvel, akár másképpen állítanánk ki, nem írják rá, hogy parasztlány. Elég közismert szobor volt Budapesten. Ne állítsuk ki közszemlére” – érvelt az újraállítás ellen.¹⁵⁶ Granasztói Pál amellet foglalt állást, hogy a szobrot valamilyen „szép helyen” „mint szobrot” lehetne elhelyezni, esetleg a kiscelli parkban. Kurcz István válaszában továbbra is amellet érvelt, hogy a Végrehajtó Bizottság fontolja meg a köztéri elhelyezést. Mint mondta, a Kiscelli Múzeum mellett tervezett szoborpark még legalább öt-nyolc évig nem fog megvalósulni, így az ottani felállítás azt jelentené, hogy a szobor addig továbbra is raktárban maradna. Az elnök végül azt javasolta, hogy az Erzsébet királyné-szobor ügyét vegyék ki a tervből, és kezdjenek egyeztetést a kérdéstről az illetékes szervekkel.¹⁵⁷ Egy évvel később, az 1970. november 11-i VB-ülésem a Népművelési Osztály éves jelentésében arról számolt be, hogy felülvizsgálták a szobor városligeti újraállításának kérdését, és a múzeumi környezetben való elhelyezést javasolják – azaz „a rokka és rézbalta mellé” –, amelyre azonban csak a Kiscelli Múzeum helyreállítását követően kerülhet sor.¹⁵⁸ A szobor újbóli felállításának kérdése így egy bő évtizedre lekerült a napirendről.

Az 1967 és 1970 között komolyan tervezett visszaállítás dátuma korainak tűnhet, de érdemes az is szem előtt tartani, hogy akkor már volt precedens arra, hogy Erzsébet királyné köztéri szobrát eredeti helyén újból felállították. Igaz, Gödöllőn, ahol Erzsébet kultusza – mivel a település kastélya Buda mellett a királyné leggyakoribb magyarországi tartózkodási helye volt – lokálisan is meghatározott volt. (A *Népszabadság* újságírója 1949 májusában külső szemlélőként nem meglepő módon másfajta narratívát közvetített: „Gödöllő kastélyai, parkjai, a községháza, a volt alispáni hivatal a múlt zsarnokait idézi. A király nyaralóján még ott díszleg a korona, Erzsébet királyné szobra is ott feszít a róla elnevezett parkban.”¹⁵⁹) 1961-ben a *Hétfői Hírek*, amely nem először és nem utoljára adott hírt az Erzsébet szobrainak visszaállításával kapcsolatos újdonságokról, arról számolt be helyszíni fotóval kísért kis cikkében, hogy Gesztesi József gödöllői gépészműhelyében a királyné emlékművének¹⁶⁰ helyreállítása folyik. A tudósítás szerint a szobrot hét évvel korábban egy éjszaka

¹⁵⁴ Boróvi: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*, 370.

¹⁵⁵ Pályaképét lásd: Szényi: *Hivatal és hivatás*, i. m.

¹⁵⁶ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1969. november 26. 180–181.

¹⁵⁷ Uo. 181.

¹⁵⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1970. november 11. 119.

¹⁵⁹ m. gy.: *Háromezer falu tánca*... Népszabadság, 1949. május 3. 7.

¹⁶⁰ Róna József szobrát 1901. május 19-én Ferenc József részvételével avatták fel a település újonnan létesített Erzsébet-parkjában. A szoborállításról bővebben lásd: Ripka Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn*, i. m.; Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza I.*, 64–68. A gödöllői szobor nemcsak abban számított különlegesnek a magyarországi Erzsébet-emlékművek között, hogy egész-

tolvajok ledöntötték – eközben feje letörött –, majd lóval elvontatták. A bronzalaknak ezt követően nyoma veszett, mígnem egy pincében találtak rá, földbe temetve. Ezután a községi tanács raktárába szállították, a tolvajok pedig tettükért bíróság elé kerültek. Vallomásuk szerint – számolt be a hetilap – a bronzszobrot el akarták adni a MÉH-nek. A cikk arról is hírt adott, hogy tavasszal, amikor a restaurálás elkészül, a község vezetői újra felállítják a királyné figuráját „mint műemléket” az Erzsébet-parkban.¹⁶¹

Az esetről az emigráns amerikai magyar sajtó is beszámolt, ahol a hír torzulása miatt Zala budapesti emlékművének megtalálásáról és újraállítási tervéről írtak.¹⁶² A *Katolikus Magyarok Vasárnapja* egyenesen odáig ment, hogy a kádári rendszer kétarcúságának kritikájaként tálalta a szobor újraállításának (részben tévedésen alapuló) híret. „A Münnich-Kádár uralom tovább folytatja a nyugati közvélemény megnyerése iránti akcióit. [...] Ez a cselekedet úgy szerepel Münnich-Kádárék ravaszkodásaiban, mint amellyel sok nyugati embert meggyőzhetnek arról, nem is lehet rossz az a kommunista kormányzat, amely királynék szobrát állítja fel”¹⁶³ – indította cikkét a lap, majd annak a véleménynek adott hangot, hogy nyilvánvalóan ugyanaz a „kommunista rendőrség” rongálhatta meg és rejthette el korábban az alkotást, amelyik most diadalmasan „megtalálta”, hogy újraállításából politikai hasznot húzzon.

A szobor visszaállításának történetét az azt kezdeményező dr. Csiba József visszaemlékezéséből¹⁶⁴ ismerhetjük meg, amit 1987-ben készített a gödöllői Helytörténeti Gyűjtemény (a jelenlegi Városi Múzeum) számára. Csiba szerint a szobrot 1951-ben döntötték le, megtalálása után pedig a tanácsházán, később a szomszédos Gesztesi udvarban tárolták. A lakosság sürgette az alkotás visszaállítását, Csiba pedig megkereste a korábban szobrászatot is tanult Gesztesi József műlakatost, aki elvállalta a bronzalak helyreállítását, de pontos határidőt nem tudott mondani. Csiba 1987-es írásában azt is felidézte, hogy a szobor újbóli felállításának témája 1964 áprilisában a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésén is szóba került. „Budai Zoltán párttitkár felé magam jegyeztem meg: a lakosság a jó királynőnek emléket kívánja őrizni és elismerni a művészi alkotást. Tury Nagy Sándor tanácselnök megjegyezte, nem lát semmi kivetni valót abban, hogy a szobor visszaállíttassék. Javasolta, hogy minden külső ünnepség nélkül állíttassék vissza.” A lebonyolítással Csibát szerették volna megbízni, aki azzal a feltétellel vállalta, hogy a VB határozatban bízza meg. Júniusban Palicza József erdészeti vezető biztosította arról, hogy az Erdészet állni fogja a visszaállítás költségeit, ha az nem haladja meg az 500 forintot. Gesztesi július 12-én jelezte, hogy a szobor helyreállítása elkészült. Csiba a tanács lovasfogatót és a vasútállomáson rakodáshoz használt daruk egyikét mozgósította a visszahelyezéshez, ami 1964. július 13-án megtörtént. Az újraállítás során visszatették a szobor eredeti időkapszulájából származó, az 1901-es avatásról szóló iratot. A helyiek örömről és meghatottságáról Csiba így számolt be: „Amikor végeztünk, visszafelé indultunk, amikor egy idős nő elém lépett, annyit mondott, uram, az Isten áldja a lakosság és a művészetet tisztelő és szerető emberek nevében. [...] Gesztesiekhez mentünk egy italra, egy koccintásra a jól végzett munka öröme. Tury Nagy Sándor

alakos volt, hanem abban is, hogy a királynét idősebb korában, uralkodói attribútumok nélkül ábrázolta. Az emlékmű ikonográfiájáról lásd: Borovi: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*, 368.

¹⁶¹ (Lukács): *Erzsébetet el akarták adni a MÉH-nek. A gödöllői királynő-szobor kalandos története*. Hétfői Hírek, 1961. január 30. o. n.

¹⁶² *Az Erzsébet-szobor előkerült*. Magyarország, 1961. február 10. 6.

¹⁶³ *Münnich Kádárék és Erzsébet királyné szobra*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1961. február 15. 4.

¹⁶⁴ Csiba: *Az Erzsébet-szobor visszaállításának története (1950-es évek)*. Városi Múzeum, Gödöllő, Adattár, ltsz. A.88.7.1.

tanácselnöknek a Gödöllőn vendégszereplő Szovjet–Bolgár Cirkusz bejáratánál újságot, hogy áll a szobor. [...] Több napon át kilátogattam rövid időre a szoborhoz, egyik alkalommal összetalálkoztam id. Szauer Géza fodrászmesterrel és feleségével. Elmondották, hogy 1901-ben mint diák jelen voltak a szobor avatási ünnepségen. Csodálatos volt a király, a miniszterek, országgyűlési képviselők, továbbá sok ezer ember tolongott. A király sátra előtt valóságos népünnepély volt.”¹⁶⁵

A szoborba egy újabb időkapzsula is került, melynek szövegét érdemes teljes terjedelemben idézni, mert sajátos módon keverednek benne a magyarországi Erzsébet-kultusz, illetve az 1960-as évek egymással első hallásra összeegyeztethetetlenek tűnő fordulatai: „Emlékirat. E szobrot barbár kezek 1951-ben egyéni haszonlesésből ledöntötték. A tettesek ellen bűnvádi eljárás indult és megbűnhődtek bűneikért. A Községi Tanács VB-je 1964 májusában megbízta Csiba József VB-tagot a visszaállítással. Hosszú huzavona után 1964 júliusában e megbízatásnak a nevezett eleget tett. Ekkor hazánkban a szocialista társadalmi rend felépítése volt a cél. Gödöllőn nagyarányú építkezések folytak és az Agrártudományi Egyetem, valamint a Humán Oltóanyag Gyár építése volt folyamatban. A vezető párt a Magyar Szocialista Párt volt, melynek élén Kádár János állott, aki az 1956. évi ellenforradalom után mint a vezető került az ország élére. A Községi Tanácsot Tury Nagy Sándor VB-elnök irányította. Titkára: Berze Á. János, elnökhelyettes Nádaski Sebő volt. A Járási Tanácsot dr. Gyetvai József, a járási párt VB-t Nemes István vezette. Országgyűlési képviselőnk volt: dr. Baskai Tóth Bertalan és Szabó Gusztáv. A ledöntött szobor restaurálását Gesztesi József lakatos kisiparos és Stogl Béla szobrász végezte társadalmi munkában. A lakosság körében a 13 év alatt többször felvetődött a gondolat a szobor visszaállítása érdekében. Számptalan tanácsülésen hangzott el a kívánság és tették szavá a szobor visszaállításának fontosságát. Kelt Gödöllőn, 1964. július 13-án.”¹⁶⁶

A hetvenes évek második felében a sajtóban is kezdtek feltűnni a budapesti szobor hiányáról és visszaállításának igényéről szóló cikkek. A *Magyar Nemzet* 1976 szeptemberében arról számolt be, hogy a fővárosi tanács javaslatot készített az ötéves terv során létesülő képzőművészeti beruházásokról, melyet tizennégy társadalmi, tanácsi és állami szervezet is véleményezett. Ebben a „városrendezési okokból eltűnt köztéri szobrok” kérdésére is kitértek. A cikkíró megemlítette Erzsébet királyné „szép bronzszobrát” is, az eltávolítás okát illetően azonban már kissé eufemisztikusan arról írt, hogy az alkotást „a hídfő építésekor” szállították el, és „ideiglenesen” a Kiscelli Múzeum szoborraktárában helyezték el. „E művek politikai tartalmát régen elmosta az idő. Eltűnődhetnek tehát azon, hol találni alkalmas helyet, ahol elhelyezhetők a város szépítése érdekében” – zárta cikkét Kiss Károly. (A szobor politikai tartalmaként nyilvánvalóan arra utalt, hogy az emlékmű felállítása a Horthy-korszak Habsburg-kultuszának eseménye volt.)¹⁶⁷

A napilap a következő évben a budapesti szobrokkal kapcsolatos akciójára érkezett olvasói levelek között válogatva így írt: „Erzsébet királyné szép szobrát is sokan számonkérlik, de mi csak a Fővárosi Emlékmű Felügyelőség november 12-i nyilatkozatát idézhetjük, mely szerint: »...elképzeltető köztéren, díszítő szoborként való elhelyezése«.”¹⁶⁸ 1982 áprilisában olvasói levél is érvelt az újraállítás mellett. Szerzője szerint: „akik eltávolították, aligha tudták, Erzsébet királyné milyen szerepet játszott a magyarság életében, milyen sorsa volt a császári

¹⁶⁵ Uo. 1–5.

¹⁶⁶ Idézi: G. Merva Mária: *Végéhez közeledik az Erzsébet-park felújítása. Időkapzsula az Erzsébet-szoborban*. Gödöllői Szolgálat, 2011. április 27. 1., 6.

¹⁶⁷ Kiss Károly: *Régi és új szobrok tereken és raktárakban*. Magyar Nemzet, 1976. szeptember 25. 4.

¹⁶⁸ Kiss Károly: *Szobrok nyomában*. Magyar Nemzet, 1977. március 27. 11.

udvarban és milyen ellentétben állott a magyarellenes kamarilla politikájával”.¹⁶⁹ Dr. D. Gy. érvelésében – ahol Gonda Imre és Niederhauser Emil monográfiájára is hivatkozott az uralkodóné különállásának érzékeltetésére – ezúttal Ferenc József édesanyja, Zsófia főhercegné érdemelte ki a „magyarfaló” jelzőt.

A Kiscelli Múzeumban tárolt szobrokat 1979 decemberében szállították le Sülysápra.¹⁷⁰ Zala Erzsébet-szobra nagy mérete miatt nem a raktárépületbe, hanem a telek kertjébe, az utcára néző földszintes lakóépület mellé került úgy, hogy a kerítésen át az utcáról is látható volt. A sajátos látványt – a nagyméretű bronzszobrot a falusi kiskertben – az MTI fotósa, Fényes Tamás is megörökítette,¹⁷¹ és a fotó néhány héttel később – a helyzetet magyarázó kis cikkel, amelyben a királyné magyarbarátságára és a kiegyezésben játszott szerepére is kitértek – a *Daily News*-ben is megjelent.¹⁷² A Budapest Galéria főigazgatójával készült, 1983 szeptemberében az *Esti Hírlap*-ban megjelent riport, amely a raktárban őrzött szobrok újbóli felállításának lehetőségeit latolgatta, már meglehetősen lírai felütéssel indított: „Váratlan találmány: túl a kerítésen Erzsébet királyné legendásan finom arcéle emelkedik a falusi udvar magas mimózábokrai fölé. Zala György híres alkotása már nem fért be a raktárba. – Mindent vihetnek, csak Erzsébetet nem – mondja a raktár gazdája. – Mert abba beleszerettem...”¹⁷³

Az Erzsébet királyné iránti érdeklődés újjáéledése az 1980-as években

Gonda és Niederhauser – fent említett – 1977-ben megjelent, *A Habsburgok* című kötetében Gonda röviden ismertette Ferenc József menyasszonyválasztásának szempontjait, a házasság első éveinek nehézségeit, Erzsébet konfliktusait anyósával, az 1856–1857-es itáliai szemleút sikertelenségét, és emellett a valamivel kedvezőbb kimenetelű, de a császári pár legidősebb gyermekének halálával terhelt 1857-es magyarországi látogatást. A tárgyilagosnak szánt szöveget Erzsébet szépségének, bájának és lovaglás iránti szenvedélyének toposzszzerű említése színezte.¹⁷⁴ Később a szerzők Rudolf trónörökös nevelése kapcsán Erzsébet „szabadabb világfelfogását”¹⁷⁵, majd menyével kapcsolatos ellenérzéseit,¹⁷⁶ végül az ellene elkövetett merényletet, illetve férjének Katharina Schrattal folytatott viszonyában betöltött szerepét idézték fel. Magyarok iránti szimpátiáját vagy azt, hogy bármilyen – akár informális – szerepe lett volna a kiegyezés létrejöttében – a szerzők egyáltalán nem említették.

Az 1980-as évek az Erzsébet királynéval kapcsolatos nemzetközi és magyar tudományos kutatás újbóli megindulását is hozták. 1982-ben jelent meg az osztrák történész, Brigitte Hamann *Elisabeth – Kaiserin wider Willen* című életrajza,¹⁷⁷ amely a mai napig a modern Erzsébet-kutatás alapvető biográfiája. A történész a korábnál némileg negatívabb képet festett a császár- és királynéről. A munka jelentőségét mindenesetre az is emeli, hogy számos korábban ismeretlen forrást – így Erzsébet költői hagyatékát – is felhasználta munkája elkészítése során. A téma korszerű hazai feldolgozásai hiányának is betudható, hogy az életrajz

¹⁶⁹ Dr. D. Gy.: *Eltűnt szobor*. Magyar Nemzet, 1982. április 6. 8.

¹⁷⁰ A Fővárosi Képzőművészeti Igazgatóság átvételi elismervénye, 1979. december 22. BTM BPG KMAO Irattár. Ruska Judit fotói az átszállításról: BTM BPG KMAO, ltsz.: 80.27.1–3.

¹⁷¹ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-887635 (NY19820307055).

¹⁷² *Daily News*, 1982. március 19. 3.

¹⁷³ *Ez térre, az múzeumba. Tarján kéri Bolyait. Elhelyezési javaslat régi szobrokra*. Esti Hírlap, 1983. szeptember 12. o. n.

¹⁷⁴ Gonda–Niederhauser: *A Habsburgok*, 200–201.

¹⁷⁵ Gonda–Niederhauser: *A Habsburgok*, 256.

¹⁷⁶ Gonda–Niederhauser: *A Habsburgok*, 257.

¹⁷⁷ Hamann: *Elisabeth*, i. m.

épp Erzsébet magyarországi tevékenységének bemutatásában a legkevésbé revelatív, és több pontatlanságot is tartalmaz. A kötet 1988-ban magyar fordításban is megjelent, és az azóta eltelt három és fél évtizedben számos újabb kiadást ért meg. 1989-ben pedig az először 1934-ben megjelent, Egon Cäsar Corti által írt Erzsébet-életrajz,¹⁷⁸ az uralkodóné első modern, tudományos igényű biográfiájának 1935-ös magyar kiadása vált reprintben újból hozzáférhetővé.

Az évtized közepén már magyar kutatótól is jelent meg Erzsébetet fókuszba állító munka. Niederhauser Emil 1985-ben napvilágot látott, *Merénylet Erzsébet királyné ellen* című kismonográfiája¹⁷⁹ az uralkodóné meggyilkolásának történetét dolgozta fel, önálló fejezetben tárgyalva magát az esetet, az áldozat életútját, a cselekmény magyarországi sajtóvisszhangját – így a századforduló Erzsébet-kultuszának főbb aspektusait –, a merénylő személyét, illetve a korszak anarchista mozgalmainak főbb jellemzőit. A királyné életét és tevékenységét bemutató fejezet – Somogyi Évának az előző évben a *História* folyóiratban megjelent cikke¹⁸⁰ mellett – a kérdéskör fél évszázad utáni első tudományos feldolgozását jelentette Magyarországon. Niederhauser könyve megírásakor már Brigitte Hamann életrajzára is alapozott. A kötet és a téma fokozódó népszerűségét jelzi, hogy a könyv 1992-ben második kiadást is megért. Gerő András 1988-ban adta közre *Ferenc József, a magyarok királya* című kötetét,¹⁸¹ amely Erzsébetnek a kiegyezés létrejöttében játszott valós szerepét is vizsgálódása tárgyává tette, és a királyné magyarországi kultuszát a „magyarul érző Habsburg” igényének kontextusában értelmezte, ezzel a hazai Erzsébet-kutatás egy különösen fontos csapását jelölte ki.

A megélenkülő érdeklődésnek további táptalajt adott az 1987-es év, amely egyszerre volt a királyné születésének százötvenedik, illetve a kiegyezés létrejöttének százhuszadik évfordulója. Magyarországi közgyűjtemények 1945 után első ízben ebben az évben rendeztek a királyné emléke előtt tisztelgő időszaki kiállításokat. A gödöllői Városi Helytörténeti Gyűjtemény tárlatát katalógus is kísérte, amelyben Tóth Antal művészettörténész az Erzsébet-kultusról, Polónyi Péter gyűjteményvezető a királyné és Gödöllő kapcsolatáról, Farkas Zsuzsa művészettörténész a budapesti emlékműpályázatról közölt rövid tanulmányt. A tárlat anyagát a múzeum saját gyűjteménye mellett a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria és magángyűjtők szolgáltatták.¹⁸² Az időszaki bemutatót követően 1988. július 2-án nyílt meg a gyűjtemény legkisebb helyiségében az Erzsébet királyné-emlékszoba, immár az állandó kiállítás részeként.¹⁸³ A gödöllői tárlat mellett a szegedi Móra Ferenc Múzeum rendezett időszaki kiállítást a Fekete Házban *Erzsébet királyné és a magyarok* címmel,¹⁸⁴ „amely az egész megyéből begyűjtött szobrok, nagyméretű festmények és a királyné személyével kapcsolatos tárgyak, dokumentumok, viseletdarabok bemutatásával óriási közönség-sikert aratott, de szakmai körökben is (értsd: tényleges muzeológiai-történelmi szakmai körökben) nagy elismerést vívott ki”.¹⁸⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum nagyszabású Erzsébet-kiállítására, amely F. Dózsa Katalin és Szalayné Papp Zsuzsanna rendezésében valósult meg, 1992-ig kellett várni.

¹⁷⁸ Corti: *Elisabeth, „die seltsame Frau“*, i. m.

¹⁷⁹ Niederhauser: *Merénylet Erzsébet királyné ellen*, i. m.

¹⁸⁰ Somogyi: *A királyné Magyarországon*, i. m.

¹⁸¹ Gerő: *Ferenc József, a magyarok királya*, i. m.

¹⁸² *Erzsébet királyné emlékére 1837–1987*, i. m.

¹⁸³ Farkas György: *A Hamvay-kúriától a Helytörténeti Gyűjteményig (1662–1982)*, 71.

¹⁸⁴ *Programajánlatunk a hét végére*. Csongrád Megyei Hírlap, 1987. december 18. 4.

¹⁸⁵ Zombori: *Kétféjű sas és cserkész lilium*, 217.

Nem kétséges, hogy a gödöllői helyi kultusz tovább élése, illetve életben tartásának szándéka nyilvánult meg akkor is, amikor az 1980-as évek elején épp a város fogadta be ideiglenesen az egyik legszebb fővárosi Erzsébet-emlékjelet: Holló Barnabás domborművét, amely azt a jelenetet ábrázolja, amikor a királyné 1876. január 31-én felkereste Deák Ferenc ravatalát az Akadémia előcsarnokában, és amit 1914. november 19-én, Erzsébet-napon helyeztek el az esemény pontos helyszínén, a vesztibül oldalfalában. A fehérmárvány reliefet a Rákosi-korszakban sem távolították el, mindössze szimmetrikus párjaként vele szemközt 1950-ben egy a korszellemet kifejező új alkotást, Beck András *Olvásó munkást* ábrázoló szobrát állították fel, amit az intézmény vezetése „a munkásosztály és a tudomány új egysége” szimbólumának szánt.¹⁸⁶ A két alkotás 1973 januárjáig állt együtt az Akadémia előcsarnokában – ekkor Erdey-Grúz Tibor elnök egy kisebb felújítás ürügyével kezdeményezte mindkettő lebontását.¹⁸⁷ Holló domborműve egy szolgálati folyósóra került; később paravánnal is eltakarták. 1979-ben Polónyi Péter, a gödöllői Helytörténeti Gyűjtemény vezetője több hivatalos fórumon is kezdeményezte, hogy a relief a városába kerüljön, az egykori királyi kastély tervezett rekonstrukciója kapcsán.¹⁸⁸ 1981-ben Ráday Mihály népszerű, örökségvédelemmel foglalkozó televíziós műsora, az *Unokáink sem fogják látni...* március 13-i adásában szintén beszámolt a dombormű méltatlan elhelyezéséről.¹⁸⁹ A relief 1982-ben végül Gödöllőre, a Helytörténeti Gyűjtemény kissé szűkös lépcsőházába került. Elhelyezéséhez ki kellett bontani a múzeum kapuját: a relief ezért kényszerűen „egy fél nap és egy éjszaka elfoglalta a Mozi, iskola, a gödöllői Helytörténeti Gyűjtemény s egyben a piac bejáratát”. A *Gödöllői Hírlap* erről beszámoló hangulatos tudósítása kiemelte, hogy vannak ugyan, akik szerint a legméltóbb megoldás az lett volna, ha a dombormű visszakerül eredeti helyére, de a gödöllői érvek erősebbek voltak, hiszen a relief így a magyarbarát királyné kedvelt tartózkodási helyére kerül.¹⁹⁰ Holló alkotása végül 1992-ben az Akadémia kezdeményezésére tért vissza a fővárosba.¹⁹¹ A *Gödöllői Hírlap* V. K. monogramú szerzője – bizonyára Varga Kálmán – az áthelyezésről hírt adva természetesnek nevezte ugyan, hogy a város igent mondott, de sajnálatát fejezte ki, mivel – mint írta – a dombormű a gödöllői Erzsébet-kultusz fontos részévé vált. „Reméljük, a jövőben nem kell majd költöznie, ha pedig mégis, újra számíthat ránk, gödöllőiekre”¹⁹² – zárta írását. „Az eltelt majd másfél évtizedben a dombormű a gödöllőiek szívéhez nőtt [...] miközben a munkások szerelték az állványokat kiemeléséhez, majd többórás munka után a teherautó felé gördítették, szinte állandó csoportosulásban méltatlankodtak a helyiek, ki-ki vérmérséklete szerint”¹⁹³ – írta 1992 júliusában az elszállításról. A Helytörténeti Gyűjtemény előterébe Strobl Alajos Ferenc Józsefet és Erzsébetet ábrázoló bronz

¹⁸⁶ A művész a szobrot eredetileg a Derkovits-kollégium jelképének szánta, de a népi kollégiumok megszűnése miatt végül nem állították fel. Bicskei–Ugry: *150 éves az Akadémia székháza*, 195.

¹⁸⁷ Beck alkotása ekkor már nemcsak mint sztálinista műalkotás volt szalonképtelen, hanem amiatt is, hogy alkotója az 1956-os forradalmat követően Franciaországba távozott. Bicskei–Ugry: *150 éves az Akadémia székháza*, 195.

¹⁸⁸ Bicskei–Ugry: *150 éves az Akadémia székháza*, 196.

¹⁸⁹ Ráday: *Városvédőbeszéd* I., 57–58.

¹⁹⁰ G. Z.: *Múzeumi hónap. Honismereti bizottság alakul. Dombormű-bemutató a gyűjteményben*. Gödöllői Hírlap, 1982. október 1. o. n.; Cs. J.: *Változatlan piaci árak*. Gödöllői Hírlap, 1982. október 3. o. n.

¹⁹¹ Bicskei–Ugry: *150 éves az Akadémia székháza*, 196.

¹⁹² V. K.: *Az Akadémia visszakéri. A száműzött dombormű*. Gödöllői Hírlap, 1991. április 13. o. n.

¹⁹³ *Erzsébet újra az Akadémián*. Gödöllői Hírlap, 1992. július 16. o. n.

mellszoborpárja került, az eltávolítást pedig összekapcsolták a múzeum főkapujának cseréjével, amit részben az Akadémia finanszírozott.¹⁹⁴

Kevésbé szerencsés volt annak a Ferenc Józsefet és Erzsébetet ábrázoló mellszoborpárnak a sorsa, amely Holló 1914 nyári kezdeményezése nyomán, de már mind a művész, mind az uralkodó halálát követően, 1918 augusztusára készült el, és állították fel az Akadémia dísztermének bejáratánál. A szobrok a második világháborút követően, de még 1949 előtt kerülhettek a pincébe. Még itt örökölte meg a királyné büsztjét a *Budapest* folyóirat 1978-as képriportja;¹⁹⁵ a szobrokat azonban hamarosan kidobták. Ferenc József mellszobrának fej-törődékét Rigó Béla irodalmár az intézmény udvarán álló konténerből mentette ki, majd azt az Akadémia 2018 elején vásárolta vissza.¹⁹⁶ Erzsébet szobrának további sorsa ismeretlen.

A 20. század második felének populáris Erzsébet-képét nemzetközi szinten is nagy mértékben formáló, 1955–1957 között készült, Ernst Marischka által rendezett Sissi-trilógiát elkészültek a magyar mozinézők természetesen még nem láthatták: a filmek csak 1991-ben jelentek meg szinkronizálva videókazettán, majd ez év karácsonyán tűzte műsorra őket a Magyar Televízió 2-es csatornája, hogy aztán az ezredvég magyarországi Erzsébet-kultuszának is fontos katalizátorává váljanak. Az 1950-es évek magyar sajtója csak a cannes-i filmfesztiválról szóló tudósításokban említette a filmet: a *Film Színház Muzsika* 1957 májusában mindössze arról számolt be, hogy az alkotásban „Mama és lánya” együtt játszik,¹⁹⁷ a *Népszava* 1958-ban a brüsszeli fesztivál programjában a Sissit mint Romy Schneider „magyar filmjét” (vagy mint olyat, amire Brüsszelben így hivatkoznak) említette anélkül, hogy az alkotásról magáról bármilyen információt közölt volna.¹⁹⁸ A későbbi években mindössze a nemzetközi sztárrá vált Romy Schneider népszerűségét megalapozó alkotásként említették,¹⁹⁹ de a *Film Színház Muzsika* újságírója sem tűnt különösebben tájékozottnak, amikor a színésznő pályaképét bemutatva 1970-ben azt írta, hogy a sorozat „kimondva-kimondatlanul Erzsébet királyné kislánykoráról” szól.²⁰⁰ A filmtrilógiáról elsőként 1982-ben, egy hónappal a színésznő váratlan halála előtt a *Pesti Műsor* Romy Schneider pályáját bemutató cikke árult el egy kevéssel többet, és a szerző értékelése ma is találónak tűnik: „...a Sissi minden várakozást fölülmúlt, s az óriási siker [...] a hajdani császári békeidők fényét ragyogtatta megszépítve, agyonkozmetikázva az idősebb és ifjabb nemzedékek emlékezetébe.” Az ország északnyugati részén élők mindenesetre már 1970-ben találkozhattak a filmmel, igaz, német nyelven. Itt ugyanis az osztrák tévécsatornák is foghatók voltak, olyannyira, hogy a *Kisalföld* napilap a műsorukat is rendszeresen közölte. Innen tudhatjuk, hogy az osztrák II-es csatorna február 15-én este a *Sissi* című osztrák filmet sugározta – Magyarország egy részére is.²⁰¹

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ A cikk az uralkodópár mellszobrait tévesen Zala György alkotásaiként említi. Gergely: *Az Akadémia pincéi*, 31–32.

¹⁹⁶ Bicskei Éva művészettörténész szíves közlése. A visszakerült fejszobrot az Akadémia 2018. június 23-án, a Múzeumok Éjszakája programsorozatának keretében Bicskei Éva, az MTA Művészeti Gyűjteményének vezetője által rendezett kamarakiállításon mutatta be a nagyközönségnek.

¹⁹⁷ Palócz Éva: *Akikkel találkoztunk. Cannes-i emlékek*. Film Színház Muzsika, 1957. május 31. 15.

¹⁹⁸ Hárs László: *Az ősfilmről a körmoziig*. Népszava, 1958. június 26. 3.

¹⁹⁹ Ilyen például: *Bemutatjuk Romy Schneidert*. Képes Film Híradó, 1967. 8. sz. o. n.

²⁰⁰ *Világhírűek... Romy Schneider*. Film Színház Muzsika, 1970. augusztus 15. 13.

²⁰¹ *Rádió, tv, mozi, színház*. Kisalföld, 1970. február 15. 4.

Zala Erzsébet-emlékművének visszaállítása

A Pest megyei MSZMP Bizottsága 1982-ben több szoborra, köztük Zala Erzsébet-emlékművére is benyújthatta igényét, hogy azt valamilyen új helyszínen állítsa fel. 1982 októberében ugyanis a Fővárosi Tanács VB Művelődésügyi Főosztálya arról tájékoztatta a Budapest Galériát, hogy több kért szobor átadható a megye számára, viszont Zala Erzsébetére a Kiscelli Múzeum tartott igényt, de azt nem az udvaron, hanem a Schmidt-parkban tervezték felállítani.²⁰²

Egy héttel később a főváros Képzőművészeti Igazgatósága Farkasinszky Lajos, a Fővárosi Tanács elnökhelyettese kérésére elkészítette a sülysápi raktárban őrzött szobrok esetleges újbóli felállítására, átadására vonatkozó javaslatát.²⁰³ Ebben Zsigmond Attila főigazgató – hivatkozva a Fővárosi Tanács tagjainak sülysápi látogatására is – javasolta többek közt Zala Erzsébet-szobrának újbóli felállítását, a szobor művészi értékére hivatkozva. Emellett megemlítette, hogy Erzsébet királyné emléket jelenleg is őrzi híd, kilátó, valamint a XIV. kerület egyik főútvonala. Úgy vélte, „köztéri elhelyezhetőség” esetén az Erzsébet királyné útjának több pontja is szóba jöhet; múzeumi, illetve kiállítási jellegű bemutathatóság esetén pedig a Kiscelli Múzeum közvetlen környezetét tartotta a legalkalmasabbnak, amit később szoborparkká lehetne fejleszteni.²⁰⁴

Ezt követően az Igazgatóság Németh Lajos és Csap Erzsébet művészettörténészt, illetve Varga Imre és Kiss István szobrászművészt kérte fel, hogy december 8-án helyszíni szemlén vegyenek részt a sülysápi telepen, és ezt követően adjanak írásos szakvéleményt az ott őrzött, korábban „állaguk, vagy politikai okok miatt” eltávolított köztéri szobrokkal kapcsolatban.²⁰⁵ Varga Imre Zala Erzsébet-szobra kapcsán az 1967-es újraállítási tervhez hasonló véleményt fogalmazott meg: „...a Liget azon sarkára javallanám felállítani, ahonnan az Erzsébet királyné útja kiindul. E mű értéke vitán felüli.”²⁰⁶ Ugyancsak támogatta a jánoshegyi kilátó mellszobrának helyreállítását: „Strobl »Erzsébet« mellszobrának restaurálása feltétlenül meg kell, hogy történjék, a legnagyobb gonddal. Legnagyobb mesterünk remeke. Csak azért nem javasolnám köztéri felállítását, mert márvány anyaga nem állja. Múzeumba, a Nemzeti Galériába kell elhelyezni.”²⁰⁷ Csap Erzsébet szakvéleményében úgy nyilatkozott, hogy a „Várból és más középületből lekerült sérült mellszobrok javítása vagy kőként való felhasználása egyéni elbírálást igényel”²⁰⁸

A Fővárosi Képzőművészeti Igazgatóság 1983. november 15-én kelt állásfoglalásában, amely a Sülysápon őrzött szobrok további sorsával kapcsolatban fogalmazott meg javaslatokat a Tanács számára, Zala Erzsébet-szobrát első helyen javasolta köztéri felállításra. Strobl

²⁰² D. Henye Nándorné, a Fővárosi Tanács VB Művészeti Osztály osztályvezetője levele Zsigmond Attilának, a Képzőművészeti Igazgatóság főigazgatójának, 1982. október 20. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 620/1/82.

²⁰³ Zsigmond Attila levele Dr. Henye Nándornénak, 1982. november 1. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 620/2.

²⁰⁴ Zsigmond Attila levele Farkasinszky Lajosnak, 1982. október 28. BTM BPG KMAO Irattár, Ügyiratszám: 620/2.

²⁰⁵ Zsigmond Attila levele Németh Lajosnak, Csap Erzsébetnek, Kiss Istvánnak, illetve Varga Imrének, 1982. november 25. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 625/2/82; 620/4/82; 620/3/82; 621/1/82. A Budapest Galéria irattárában jelenleg Varga Imre és Csap Erzsébet szakvéleménye található meg.

²⁰⁶ Varga Imre: Szakértői vélemény a sülysápi raktár szobrairól. BTM BPG KMAO Irattár.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ Csap Erzsébet: Jelentés, 1982. december 14. BTM BPG KMAO Irattár.

(jánoshegyi) Erzsébet-szobra ugyancsak a „köztéri felállításra javasolt”, Senyei Károly egykor a királyi palota Habsburg-termében állt Erzsébet-büszkje a „múzeumi elhelyezésre” javasolt csoportba került.²⁰⁹

Úgy tűnik, Zala szoborának helyéül eredetileg az Erzsébet királyné útját jelölték ki, 1984 januárjában ugyanis Henye Nándorné, a Művelődésügyi Osztály osztályvezetője arról tájékoztatta Zsigmond Attilát, hogy a Végrehajtó Bizottság bíráló tagyává tette a választott helyszínt, és arra szólított fel, hogy a Lektorátus bevonásával Budán, az Erzsébet híd közelében vagy a Városligetben keressenek olyan új pontot, amely alkalmasabb az Erzsébet királyné útja bevezető szakaszánál, de a névadóra még utalni tud.²¹⁰

1984. január 19-én a Budapest Galéria megrendelte a Képzőművészeti Kivitelező Vállalattól a szobornak a cég bronzöntődjébe szállítását és ott a szükséges javítások és patinázás elvégzését.²¹¹ A Budapest Galéria a Képző- és Iparművészeti Lektorátus és szakértők bevonásával február 25-én helyszíni szemlét tartott a szobornak az Erzsébet híd közelében tervezett elhelyezésével kapcsolatban. Megállapították, hogy az emlékmű eredeti környezete Contra-Aquincum feltárása és az 1964-ben oda helyezett díszkút²¹² miatt nem rekonstruálható. A pesti hídfő környezetében építészeti megfontolásokból más helyszínt sem tartottak alkalmasnak. A budai hídfőnél a híd lehajtója által képzett hurkot azonban megfelelő helyszínek vélték. Ráday Mihály az ellenérvek dacára is a pesti oldalon való felállítás mellett foglalt állást.²¹³ Mivel a helyszíni szemlén nem tudott részt venni, álláspontját – amibe a televízióműsorához, az *Unokáink sem fogják látni...*-hoz érkezett olvasói levelekben javaslatokat is beleszötte – írásban juttatta el Zsigmond Attilához. Az eredeti helyszínen való újraállítást nem tartotta megoldhatónak, viszont mindenképp az Erzsébet híd valamelyik hídfőjének közelében szeretett volna új helyet találni a szobornak. A kettő közül a pestit tartotta alkalmasabbnak, még hozzá a belvárosi templom főhomlokzata előtti területet. Javaslatában szerepet játszott, hogy úgy érezte, ha a szobrot a budai hídfőnél állítanák fel, az kellemetlen politikai színezetet kaphatna, hiszen annak a gyanúját vethetné fel a városiak körében, hogy „a főváros nem akarja Erzsébet királyné szobrát a belvárosban visszalátni”.²¹⁴ Varga Imre ugyancsak írásban nyújtotta be szakvéleményét. Ebben a budai oldal mellett érvelt, egyrészt azért, mert a lehajtó hurkának körformája megidézhethetné a szobor eredeti építészeti környezetét, másrészt mert „a csendesebb budai oldal amúgy is megfelelőbb a szemlélődő figurának”.²¹⁵ Véleménye hasonló volt, mint az 1920-as években a margitszigeti felállítás mellett elhangzott érvelés.

1984 júliusában a Fővárosi Tanács VB Művelődésügyi Főosztálya arról tájékoztatta a Budapest Galériát, hogy a szobor felállításának szakaszolása – amellyel kapcsolatban Farkasinszky állásfoglalását is kikérték – a következőképp fog zajlani: 1984 folyamán az Erzsébet

²⁰⁹ *Sülysápi anyag*. Géppel írt lista a Budapesti Képzőművészeti Igazgatóság fejleces levélpapírján, 1983. november 15. BTM BPG KMAO Irattár. A feljegyzés dátuma után a titkárnő géppel írt megjegyzése olvasható: „...íratott lóhalálában, amikor Attila felöltözve várta a Tanácsra mentében”.

²¹⁰ Dr. Henye Nándorné levele Zsigmond Attilának, 1984. január 31. BTM BPG KMAO Irattár, szám: 8900/1984.

²¹¹ Zsigmond Attila megrendelőlevele a Képzőművészeti Kivitelező Vállalatnak, 1984. január 19. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 86/1/84.

²¹² Tar István *Barbárok harca a rómaiakkal* című kompozícióját 1971-ben állították fel a téren.

²¹³ Zsigmond Attila levele Dr. Henye Nándornénak, 1984. február 28. BTM BPG KMAO Irattár. Ügyiratszám: 204/1/84.

²¹⁴ Ráday Mihály levele Zsigmond Attilának, 1984. február 20. BTM BPG KMAO Irattár.

²¹⁵ Varga Imre szakvéleménye, 1984. február 27. BTM BPG KMAO Irattár.

híd budai hídfőjénél helyezik el a szobrot, olyan módon, hogy a betonalapozás később a kör-csarnokot is hordozni tudja. 1985-ben elkészül az építmény terve, amely jelzésszerűen fog emlékeztetni az eredeti tempiettóra. Az építmény befejezését (tehát valószínűleg a csarnok megépítését) a VII. ötéves tervbe kívánták beilleszteni.²¹⁶ Ezzel egybecseng, hogy a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának augusztus 29-i ülésén a Főosztály arról számolt be, hogy az emlékmű újraállítását az 1984-es évre tervezték, de mivel a Képzőművészeti Tanács szerint szükséges az „eredeti gloriette-szerű körépítménynek a rekonstrukciója is”, a befejezés az 1985-ös beruházási terv részeként valósul meg.²¹⁷

A Képző- és Iparművészeti Lektorátus 1984. augusztus 10-én Boross Zoltán építész bízta meg a szobortalapzat és az elhelyezési terv elkészítésével.²¹⁸ A kijelölt helyszín az Erzsébet híd budai hídfőjénél a lehajtó által közrefogott kis park volt. Október 31-én a Lektorátus arról tájékoztatta a Budapest Galériát, hogy az építész az elhelyezésre vonatkozóan újabb javaslatot tett. Ebben Boross azt vetette fel, hogy a szobornak az Erzsébet híd budai hídfőjéhez közel eső, a Rác fürdő előtt elhelyezkedő Eszperantó park sokkal alkalmasabb helyszín lenne. A Lektorátus ezt követően helyszíni szemlét tartott, és támogatta az építész javaslatát.²¹⁹ 1984. november 28-án a Budapest Galéria arról tájékoztatta a Lektorátust, hogy megvizsgálták Boross elképzelését, helyszíni szemlét tartottak, és a Fővárosi Tanáccsal is egyeztettek a kérdésről. Az intézmény ragaszkodott az eredetileg kijelölt helyszínhez.²²⁰

Mivel sem az immár végleges helyszín adottságai, sem pedig a pénzügyi források nem tették lehetővé a kupolás csarnok újbóli felépítését, az építész kör alakú, alacsony lépcsős emelvényvel igyekezett azt megidézni. A talapzat az eredeti posztamens szellemében készült.²²¹

Mivel a Budapest Galéria a Képzőművészeti Kivitelező Vállalatnak a szobor restaurálására vonatkozó ajánlatát nem fogadta el, művészeket kért fel ajánlattételre. Ezek közül id. és ifj. Madarassy Walter költségvetését fogadták el.²²² A szobrászok 480 000 forintért vállalkoztak arra, hogy kijavítják a szobor háborús sérüléseit, a szakszerűtlen lebontásból, szállításból és tárolásból származó horpadásokat, megmintázzák, és kiöntik a hiányzó részeket, illetve új belső tartószerkezetet építenek a szobornak.²²³

²¹⁶ Venczel István főosztályvezető-helyettes levele Zsigmond Attilának, 1984. július 11. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 15-2/1984.

²¹⁷ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága ülésjegyzőkönyve. BFL XXIII. 102. a. 1. 1984. augusztus 29. 6.

²¹⁸ A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása, 1984. augusztus 10. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: MEB/175/84. augusztus 6. A tervező tiszteletdíját a Lektorátus 1985 júliusában 40 200 forintban állapította meg. A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása, 1985. július 23. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 190/2/85.

²¹⁹ Dr. Hollósi Istvánné osztályvezető levele a Budapest Galériának, 1984. október 31. BTM BPG KMAO Irattár. A szobor idehelyezése az Eszperantó-emlékkő és az ugyancsak ide készülő Zamenhof-mellszobor áthelyezésével járt volna.

²²⁰ Zsigmond Attila levelének másolata Dr. Pusztai Gabriellának, a Képző- és Iparművészeti Lektorátus igazgatójának, 1984. november 28. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 853/1/84.

²²¹ BTM BPG KMAO Irattár. A gloriette és a szobor együttes alapozásának elkészítésére végül nem nyílt lehetőség. Zsigmond Attila levele Boross Zoltánnak, 1985. március 6. BTM BPG KMAO Irattár.

²²² Zsigmond Attila levélben kérte a Képző- és Iparművészeti Lektorátust, hogy jelölje ki az alkotópárt a feladatra. Zsigmond Attila levele a Képző- és Iparművészeti Lektorátusnak, 1985. május 17. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 189/2/85.

²²³ Id. és ifj. Madarassy Walter költségvetése, 1985. április 3. BTM BPG KMAO Irattár.

A Galéria 1985. július 29-én megbízta a Kivitelező Vállalatot a posztamens kőmunkáinak elkészítésével és az elhelyezési munkálatokkal, november 1-jei határidővel.²²⁴ A Vállalat válaszában hárommillió forintért vállalkozott a posztamens és az „architektúra” – azaz a lépcsős emelvény – elkészítésére, szállítására és felállítására. A Galéria által kért határidőt azonban nem vállalták, a posztamens köelemeinek kifaragására 1985 decemberét, az architektúra elemeinek elkészítésére 1986 májusát, a szállításra és elhelyezésre 1986 júniusát javasolták.²²⁵

Zsigmond Attila 1985. augusztus 14-én kérte az I. kerületi Tanács VB Műszaki Osztályától az építési engedély kiadását.²²⁶ A kerület két hónappal később azzal a feltétellel adta meg, hogy kikötötte: a szobor alaplemézét úgy kell kialakítani, hogy a *tempietto* a későbbiekben megépíthető legyen – erre azóta sem került sor. Indoklásukban nehezményezték, hogy nem vonták be őket a helyszín kijelölésébe, de – bár nem tartották alkalmasnak „a szobor kvalitásainak bemutatására” – elfogadták.²²⁷

A Kivitelező Vállalat – akkori nevén már a Képzőművészeti Kivitelező, a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának Leányvállalata – 1985. október 28-án a Budapest Galéria megrendelőlevelére reagálva december 12-i határidővel másfél millió forintért vállalta a talapzat köelemeinek legyártását. Az elhelyezés megkezdését a december közepi időjárástól tették függővé.²²⁸ Az alépítmény munkáit – a föld- és vasbetonmunkát – végül a süllyépi Tápióvölgye MGTSZ-től rendelték meg.²²⁹ A szoborállítás 1986. december 15-re fejeződött be,²³⁰ de a hideg időben végzett munka hamarosan problémákat okozott, így 1987 nyarán le kellett cserélni a talapzat kőburkolatát.²³¹ Meglepő módon, annak ellenére, hogy az újraállítás előkészítése során már nem merült fel kérdésként, hogy indokolt-e Erzsébet királynénak szobrot állítani, és hogy inkább „inkognitóban” állítsák-e fel, mint ahogy azt 1967-ben tervezték, a talapzatra 1986-ban még nem került név. Az *Új Ember* újságírója 1987 októberében rövid cikkben hangot is adott értetlenségének.²³² A hiányt hamarosan pótolták. „A szemlélő [...] –

²²⁴ Zsigmond Attila megrendelője a Képzőművészeti Kivitelező Vállalatnak, 1985. július 29. BTM BPG KMAO Irattár.

²²⁵ A Képzőművészeti Kivitelező Vállalat levele Zsigmond Attilának, 1985. augusztus 14. BTM BPG KMAO Irattár.

²²⁶ Zsigmond Attila levele az I. kerületi Tanács VB Műszaki Osztályának, 1985. augusztus 14. BTM BPG KMAO Irattár.

²²⁷ Az I. kerületi Tanács VB Műszaki Osztályának határozata, 1985. október 23. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 5894/85.

²²⁸ A Képzőművészeti Kivitelező levele a Budapest Galériának, 1985. október 28. BTM BPG KMAO Irattár.

²²⁹ A Budapest Galéria megrendelője a Tápióvölgye MGTSZ-nek, 1985. augusztus 28. BTM BPG KMAO Irattár.

²³⁰ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1987. január 28. 50.

²³¹ *Hírek* rovat. Népszabadság, 1987. augusztus 12.

²³² A szerző így mutatta be a nézelődők tanácsalanságát: „Nézik is sokan, fényképezik, hazaiak, külföldiek. Sok köztük a fiatal, megállítja őket a remek műalkotás, a gyönyörű bronz nőalak, a fiatalabbja pedig találgatja, kit is ábrázolhat ez a szobor. Mert hogy nincs ráírva a talapzatára. A közelében emlékkő tudatja, hogy itt robbantották fel 1944. október 6-án Gömbös Gyula szobrát. A külföldiek közül sokan ezt »hozzák össze« a szoborral: »Marót csoport« – betűzetik tétován –, talán ez lenne a hölgy neve? A hazaiak, mármint a fiatalabbak, persze észreveszik, hogy a szobor és az emlékkő között nincs semmiféle összefüggés, nézik furcsálkodva az együttest, vagy nevetnek rajta, kinek-kinek milyen kedve támad éppen. Az idősebbek pedig bosszankodnak.” Szabadi: *Szobor inkognitóban*. Új Ember, 1987. október 18. 2.

lett légyen bár magyar vagy külhoni – eltűnődhet a történelem kerekének forgandóságán és – bármennyire propagandisztikusan hangzik is – mostani szemléletünk nyitottságán” – értékelte a visszaállítás tényét a *Magyar Hírlap* újságírója.²³³

Epilógus

Somogyi Éva 1989-ben megjelent Ferenc József kismonográfiájában megfogalmazta az uralkodónak a kiegyezés létrehozásában játszott szerepével kapcsolatban a hagyományos magyarországi kultusz toposzait felülbíráló tételét, amely az elkövetkező évtizedek magyarországi Erzsébet-kutatásának – elsősorban Gerő András és F. Dózsa Katalin, később Vér Eszter Virág vizsgálódásainak – alaptézisévé vált: „Az, hogy Erzsébetnek döntő szerepe lett volna a kiegyezés megszületésében, nyilván éppolyan túlzás, mint a kamarilla korabeli vádaskodása, hogy ő vezette Ferenc Józsefet a magyaroknak tett engedmények tévútjára. Lélektanilag is megalapozatlan a feltevés, hogy a császár, aki a kötelességteljesítést kultusszá emelte, aki az isteni gondviselés által reá rótt küldetésnek érezte, hogy a Habsburg-ház hatalmát őrizze és gyarapítsa, döntő politikai lépésre szánja el magát csak azért, hogy asszonyi szeszélynek engedjen. [...] Mégis kétségtelen, hogy Sisi ekkor a magyarok iránti bizalomra kéri-buzdítja császár urát, s így a politika formáló tényezője lesz.”²³⁴

Az eltávolított és újraállított budapesti Erzsébet-emlékszobrok sora nem lenne teljes azon alkotások nélkül, amelyek mindvégig a helyükön maradtak. Ahogy korábban láthattuk, a Fővárosi Tanács 1950 végén tervbe vette Erzsébet királyné szobrainak eltávolítását, és a tervezetben a csillaghegyi mellszobor is szerepelt. A terrakotta büsztöt 1902. szeptember 2-án avatták a Budapesthez közeli békásmegyeri tisztviselőtelepen.²³⁵ Komáromy István pénzügyi tanácsos avatóbeszédében elmondta, hogy a szoborállítás ötlete a telep éves közgyűlésén merült fel, és annak költségeit az ott lakók adták össze. „Szerény körben, úgymond, szerény eszközökkel valósították meg a tervet s ha az anyagi áldozatban nem is versenyezhetnek a nagyobb szobrokat állító társadalommal, az igaz lelkesedés nem volt kisebb köztük, mint bárhol s a nagy királyné emléke éppen oly felejthetetlen nekik, mint azoknak, a kik emlékének megörökítésére ezreket áldozhatnak.”²³⁶ A koronázási ruhás, fiatal királynét ábrázoló alkotást a sajtó beszámolója szerint a péterhegyi téglagyár szobrásza, Raab Ferenc mintázta.²³⁷ A mellszobrot az 1950-es évek elején végül nem távolították el, sőt az ezután

²³³ Wagner István: *Sissy*. Magyar Hírlap, 1987. január 23. 8.

²³⁴ Somogyi: *Ferenc József*, 140.

²³⁵ A korábban önálló községet 1950. január 1-jén csatolták Budapesthez.

²³⁶ *Erzsébet-szobor Békásmegyeren*. Budapesti Hírlap, 1903. szeptember 3. 7.

²³⁷ Az attribúciót erősíti a szobor mellrészének hátoldalán látható, bekarcolt RAAB 1903 szignó is. A büszt legutóbbi, 2015–2016-os restaurálása során azt figyelték meg, hogy a mellszobor gipsz negatívba préseléssel készült, tehát több példány is létezhet. *Restaurálási dokumentáció a Csillaghegy, Erzsébet királyné emlékműve tárgyában*. BTM BPG KMAO. 11. Esztergomban 1926-ban ugyanennek a büsztnek egy másik, ugyancsak terrakottából készült példányát állították fel a helyi Szépítő Egylet kezdeményezésére. A korabeli sajtó itt azonban – valószínűleg tévesen – Zala Györgyöt nevezte meg alkotóként. *Erzsébet királyné szobra*. Esztergom és Vidéke, 1926. május 23. 3. A jelenleg a városházán őrzött büszt alkotójaként a talapzatra újonnan helyezett tábla továbbra is Zalát nevezi meg. A második világháborúban megsérült, majd lebontott szobor bronz másolatát 2000-ben avatták fel az eredeti helyétől nem messze. Egy 1938-as amatőr fotó tanúsága szerint a mellszobor egy további példány az ürömi óvoda udvarán állt. *Restaurálási dokumentáció a Csillaghegy, Erzsébet királyné emlékműve tárgyában*, 3.

következő több, mint fél évszázadban is végig eredeti helyén maradt.²³⁸ Egy alkalommal, 2015-ben szállították el, hogy elvégezzék a leromlott állapotú büszt restaurálását, ami a következő év februárjában eredeti helyére került vissza.

Az ezredvég és a 21. század Magyarországon is felerősödő Erzsébet-kultusza – amely a hagyományos hazai kultikus megközelítés mellett a 20. századi osztrák és nemzetközi kultusz elemeit is integrálta – az elmúlt három évtizedben országszerte további szobrok újraállítását és emellett új alkotások köztéri elhelyezését is magával hozta. Budapest két új köztéri emlékművel gazdagodott. 2004-ben a pesterzsébeti Kossuth Lajos téren állították fel a kerület névadója, Erzsébet ülőszobrát, amely – az ezredforduló zsánerszobrok iránti vonzalmát is mutatva – fiatalon, nappali ruhában, uralkodónéi attribútumok nélkül, ír farkaskutyája, Horseguard társaságában, Emil Rabending 1866-os fotósorozatának egyik darabja²³⁹ nyomán jeleníti meg a királynét. Sokkal problematikusabb R. Törley Mária 2018-ban az erzsébetvárosi Madách téren ugyancsak a kerület által állított, plasztikailag is meglehetősen gyenge szobra, amely a királyné egyes posztumusz ábrázolásaihoz – így Róna József gödöllői emlékművéhez vagy Friedrich August von Kaulbach pasztelljéhez hasonlóan – szintén „civilben”, napernyővel, séta közben, kezében könyvvel ábrázolja a királynét. Az Erzsébet magyarok iránti rokonszenvére és politikai szerepére való utalás – amely Magyarországon korábban általában a koronázási díszruha ábrázolásával valósult meg – ezúttal szinte groteszknak ható applikációként jelenik meg: az alkotó Erzsébet ruhájának mellrészén a koronás magyar kiscímert mintázta meg. Bár kiszámíthatatlan, hogy az elkövetkező évtizedek során sor kerül-e még Erzsébet-szobrok politikai okokból történő eltávolítására, az esztétikai szempont az utóbbi alkotás esetében erősen erre buzdít...

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

K 26 Polgári kori kormányhatósági levéltárak (1770–1 973). Miniszterelnökségi Levéltár (1850–1973). Miniszterelnökség (1867–1944). Központilag iktatott és irattározott iratok (1867–1944)

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II.1.a. A közigazgatás felsőbb szervei (1839–1948). Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai (1870–1948). Tanácsülési és bizottsági jegyzőkönyvek (1870–1948)

XXIII.102.a.1. Tanácsok (1950–1990). Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai (1949–1992). VB-ülések jegyzőkönyvei (1950–1990). VB-ülések jegyzőkönyvei (1950–11990)

XXIII. 114. Tanácsok (1950–1990). Budapest Fővárosi Tanács VB Népművelési Osztályának (1968-tól Főosztály) iratai (1950–1971).

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára (BMEL)

VIII. 04.b. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem jegyzőkönyvei (1862–2003). Magyar királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem jegyzőkönyvei (1862–1949). Rektori tanácsülési jegyzőkönyvek (1938–1949)

Budapesti Történeti Múzeum, Budapest Galéria, Köztéri Alkotások Osztálya (BTM BPG KMAO) Adattár, Irattár

Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok (MNM TKCs) Irattár

Gödöllői Királyi Kastély Múzeum (GKK) Adattár

²³⁸ Fotóját a *Budapest* folyóirat 1982 decemberében közölte a III. és IV. kerület műemlékeit és emlékműveit bemutató cikkében. Rajna: *Elszámolás*, 37.

²³⁹ A fotó egy példánya: MNM TF ltsz. 386/1957 fk.

Nyomtatott források

- Arányi Dezső (szerk.): *Emléklapok dicsőült Erzsébet királyné szobrának Bártfa-Fürdőn 1903. aug. 16-án történt leleplezése alkalmából*. Bártfa: Salgó, 1903.
- Az Erzsébet-emlékmű*. Művészet, 12. évf. (1913) 4. sz. 206–211.
- Az Erzsébet-emlékmű második pályázata*. Művészet, 2. évf. (1903) 4. sz. 276–280.
- Erzsébet királyné emléke*. Br. Forster Gyula az Erzsébet emlékszobra ügyében alakított országos bizottság elnökének a jelentése. Budapest: Hornyánszky, 1907.
- Hauszmann Alajos: *A magyar királyi vár*. Budapest: Hornyánszky Viktor, [1912].
- A Műgyetem megnyitása*. I. K. Jónás Ödön beszéde. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 45. évf. (1911) 42. sz. 507–510.
- A pályázat eldöntése*. Magyar Iparművészet, 19. évf. (1916) 6. sz. 257–263.
- Pályázati hirdetés Erzsébet királyné szobrára*. Műcsarnok, 3. évf. (1900) 10. sz. 130–131.
- A polgármesteri III. (városrendezési és magánépítési) ügyosztály szakbizottságának ülései. 1932. évi április hó 6.-án*. Fővárosi Közlöny, 43. évf. (1932) 16. sz. 446–450.
- Ráday Mihály: *Városvédőbeszéd*. Budapest: Széchenyi Könyvkiadó, 1988.
- Ripka Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867–1897. Emlékkönyv a gödöllői Erzsébet szobor leleplezési ünnepére*. Budapest: Magyar Királyi Állami Nyomda, 1901.
- A törvényhatósági tanács ülése. 1932. évi április hó 14.-én*. Fővárosi Közlöny, 43. évf. (1932) 16. sz. 421–436.
- Béke és Szabadság, 1954, 1955
- Budapesti Hírlap, 1903, 1910, 1932, 1933, 1937
- Csongrád Megyei Hírlap, 1987
- Daily News, 1982
- Esti Budapest, 1955
- Esti Hírlap, 1959, 1983
- Esztergom és Vidéke, 1926
- Film Színház Muzsika, 1957, 1970
- Fővárosi Közlöny, 1932
- Fővárosi Lapok, 1883
- Hétfői Hírek, 1961, 1967
- Gödöllői Hírlap, 1982, 1991, 1992
- Gödöllői Szolgálat, 2011
- Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1961
- Képes Film Híradó, 1967
- Kisalföld, 1970
- Magyar Hírlap, 1907, 1936
- Magyar Hírlap, 1987
- Magyar Ifjúság, 1976
- Magyar Nemzet, 1950, 1958, 1960, 1976, 1977, 1982
- Magyarország, 1910, 1924
- Magyarság, 1925, 1927, 1939, 1961
- A Nap, 1907
- Népszabadság, 1949, 1987
- Népszava, 1945, 1956, 1958, 2004
- Ország-Világ, 1906
- Pajtás, 1950
- Pesti Hírlap, 1907, 1927
- Pesti Napló, 1935
- Szabad Művészet, 1949, 1953

Szabad Nép, 1956
 Szépművészet, 1942
 Az Ujság, 1913
 Ujság, 1941
 Új Ember, 1987
 Vasárnapi Ujság, 1898
 Világ, 1947
 Világosság, 1950

Múzeumi tárgyak

Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria (SZM – MNG)
 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár (MNM TF)
 Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap (MTVA)
 Budapesti Történeti Múzeum (BTM)

Szakirodalom

- Ifj. Bertényi Iván: *Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra*. Történelmi Szemle, 56. évf. (2014) 2. sz. 203–230.
- Bicskei Éva – Ugrý Bálint (szerk.): *150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény- és gyűjtemény-történet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018.
- Borbély János: *Heinrich Hentzi Magyarországon. „Sárkányölő Szent Györgytől” a „vaskísértetig”*. Aetas, 21. évf. (2006) 4. sz. 88–114.
- Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi*. Szakdolgozat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006.
- Borovi Dániel: *Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban*. Műemlékvédelem, 55. évf. (2011) 5. sz. 289–303.
- Borovi Dániel: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*. Műemlékvédelem, 56. évf. (2012) 6. sz. 362–371.
- Borovi Dániel: *„Lovon vagy gyalog”*. Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében. Aetas, 32. évf. (2017) 4. sz. 63–97.
- Corti, Egon Caesar: *Elisabeth, Elisabeth, „die seltsame Frau”*. Salzburg – Leipzig: Pustet, [1934].
- Czaga Viktória: *A Harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. (A Hentzi-emlékmű története)*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Acta Musei Militaris in Hungaria, 6. évf. (2003) 79–112.
- Debreczeni-Droppán Béla: *A múzeumkerti Arany János-szobor. (Bibliotheca Humanitatis Historica 20.)* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2022.
- Farbaky Péter: *A budai Teleki palota átalakítása főhercegi rezidenciává*. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Budapest: Hild–Ybl Alapítvány, 2004. 449–459.
- Farkas György: *A Hamvay-kúriától a Helytörténeti Gyűjteményig (1662–1982)*. (Gödöllői Múzeumi Füzetek I.) Gödöllő: Városi Múzeum, 1994.
- Farkas Zoltán: *Erzsébet királyné-emlékmű*. Nyugat, 25. évf. (1932) 19. sz. 347–348.
- Farkas Zsuzsanna – Kaján Marianna – Kovács Éva Marianna: *Erzsébet királyné emlékezete képeslapon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2007.
- Dr. Gergely Pál: *Az Akadémia pincéi*. Budapest, 16. évf. (1978) 4. sz. 31–33.
- Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest: Novotrade, 1988.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Budapest: Gondolat, 1977.
- Hamann, Brigitte: *Elisabeth. Kaiserin wider Willen*. Wien: Amalthea, 1981.
- Henszlmann Lilla: *Strobl Alajos*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1955.
- Henszlmann Lilla: *Ferenczy – Izsó – Stróbl*. Szabad Művészet, 10. évf. (1956) 8. sz. 374–381.

- Kaján Marianna: *Rudolf trónörökös és Magyarország*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Rudolf – A reményvesztett imádó*. Gödöllő: Gödöllői Királyi Kastély Kht., 2008. 14–16.
- Kelecsényi Kristóf: *Az Országház szobrai. (Országházi séták)*. [Budapest]: Országgyűlés Hivatala, 2017.
- Kollányi Béla: *Az újjáépült Budavári Palota*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1990.
- Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái. (Statistikai Közlemények)*. [Budapest]: Székesfőváros Házinyomdája, [1934.]
- Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2000. március 17 – szeptember 24. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3)*. [Budapest]: Magyar Nemzeti Galéria – Pannon GSM, [2000].
- Nagy Ildikó: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák-Magyar Monarchia Magyarországon*. Aetas, 32. évf. (2017) 4. sz. 88–114.
- Niederhauser Emil: *Merénylet Erzsébet királyné ellen*. [Budapest]: Helikon, 1985.
- O. Farkas Zsuzsa: *Az Erzsébet-emlékműpályázat*. In: Polónyi Péter (szerk.): *Erzsébet királyné emlékére 1837–1987. Városi Helytörténeti Gyűjtemény kiállítása Erzsébet királyné születésének 150. évfordulójára*. Gödöllő: Városi Helytörténeti Gyűjtemény, 1987. 16–29.
- Orosz Örs: *Szoborsorsaink (Pro Minoritate Könyvek)*. [Budapest]: Méry Ratio Kiadó – Kisebbségekért Pro Minoritate Alapítvány, 2022.
- Polónyi Péter (szerk.): *Erzsébet királyné emlékére 1837–1987. Városi Helytörténeti Gyűjtemény kiállítása Erzsébet királyné születésének 150. évfordulójára*. Gödöllő: Városi Helytörténeti Gyűjtemény, 1987.
- Pótv János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 7)*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1989.
- Pótv János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Rajna György: *Elszámolás a külső kerületek műemlékeiről és emlékműveiről II*. Budapest, 20. évf. (1982) 37–39.
- Dr. Seenger Ervin: *Hatvanéves a János-hegyi Erzsébet-kilátó*. Budapest, 8. évf. (1970) 6. sz. 48.
- Somogyi Éva: *A királyné Magyarországon*. História, 6. évf. (1984) 4. sz. 8–11.
- Somogyi Éva: *Ferenc József. (Magyar História Életrajzok.)* [Budapest]: Gondolat, 1989.
- Székely Márton – Maróty Katalin: *Erzsébet királyné budapesti emlékművének pályázatai, 1900–1920*. Architectura Hungarica, 14. évf. (2015) 2. sz. 37–50.
- Széni Gábor: *Hivatal és hivatás*. Budapest, 19. évf. (1981) 4. sz. 2–4.
- Tóth Antal: *Az Erzsébet királyné emlékműpályázat 1898–1932*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Erzsébet, a magyarok királynéja*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1992. 24–26.
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezethelyei tükrében 1898–1914 között*. Budapesti Negyed, 14. évf. (2006) 2. sz.
- Vér Eszter Virág: *„Rezső királyfink”. Rudolf trónörökös politikai nézeteinek magyar vonatkozásairól*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.) *Rudolf – A reményvesztett imádó*. Gödöllő: Gödöllői Királyi Kastély Kht., 2008. 28–35.
- Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 83–104.
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezethelyei tükrében)*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013.
- Vér Eszter Virág: *„... egy áldott emlékeztető királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához*. Aetas, 30. évf. (2015) 1. sz. 59–86.
- Vér Eszter Virág: *„Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása*. Levéltári Közlemények, 87. évf. (2016) 1–2. sz. 93–104.
- Vér Eszter Virág: *„... egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között...” Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867–1868)*. Aetas, 34. évf. (2019) 2. sz. 5–36.
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékeztet, mítosz*. Történelmi Szemle, 65. évf. (2023) 1. sz. 43–64.

Zombori István: *Kétfelű sas és cserkész liliom. A szegedi Történelmi Gyűjtemény 115 éve. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Történelmi tanulmányok. Studia Historica 2. (1999) 177–232.*
Zsigray Julianna: *Erzsébet magyar királyné.* Budapest: Singer – Wolfner, [1939]